व लोखंडी सामान, खिळे, चुका, स्क्रू, वगैरे या यंत्रांवरूनच तयार करितात. या कारखान्यांत जाऊन क्षणभर उभें राहावें ह्मणजे जिकडे तिकडे यंत्रें चालतात व कारागीर आणि मजूर लोक मोठ्या धामधुमींत आहेत असें दृष्टीस पडतें. टण् टण्, खाट् खाट्, ठाक् ठोक्, घरघर, असे अनेक ध्वनि कानांत पडतात. ही गोदी १८१६ मध्यें वाढवून हिला त्यावेळचे गव्हर्नर यांचें नांव दिलें, ह्मणून हीस डंकन गोदी असें ह्मणतात. ही बांधायास १४ लक्ष रुपये खर्च झाला. ही फिरून सन १८४५त आणि १८५२ त वाढविली.

सन १८४३ मध्यें सरकाराच्या हुकुमानें आगामहंमद रहीम या नांवाच्या एका प्रख्यात सधन मोंगलानें माजगांवच्या बंदरांत आठ नऊ लक्ष रुपये खर्चून गोदी बांधिली. ही तयार होण्यास पांच सहा वर्षें लागलीं. या खाडींत पाणी पुष्कळ असल्यामुळें तें आटवून त्याठिकाणीं गोदी बांधणें ह्मटलें ह्मणजे मोठेंच काम. असें ही असतां या गृहस्थानें मोठें धैर्य धरून तें सिद्धीस नेलें. या ठिकाणीं सुंदर बंगला आहे, त्यांत हपिस आहे. बाजूस वखार व अनेक तऱ्हेचीं यंत्रें ठेवण्याची जागा आहे ही जागा चांगली हवाशीर आहे. कांहीं वर्षांमागें या गोदींत एक आगबोट बांधून तयार केली होती, परंतु अलीकडे एथें तारवें व आगबोटी बांधीत नाहीत. "पेनिन्सुलर आणि ओरिएंटल स्टीम न्याव्हिगेशन कंपनी" नांवाची जी एक इंग्लंड देशांत मोठी मंडळी आहे, ती मुंबई, कलकत्ता, चीन, आस्ट्रेलिया इत्यादि देशांत आगबोटी पाठवीत असते. ह्यांच्या सुमारें १०० आगबोटी आहेत. यांचें हपिस मुंबईमध्यें सन १८४३ त स्थापिलें, तेव्हांपासून मुंबई सरकारानें युरोप खंडांत सरकारी टपालाचे कागद व उतारू नेण्यास व आणण्यास यांच्या आगबोटी नोरी घेतल्या आहेत. व यांचे लाखो रुपयांचे कारखाने चालले आहेत. या मंडळीनें ही गोदी सालिना वीस हजार रुपये देण्याचें करून मालकाकडून भाड्यानें घेतली आहे. यांत या मंडळीच्या आगबोटी नीट करितात.

सन १८६२ त अशी अवाई उठली होती की, किल्ल्यांतील सरकारी गोदी व तेथील सर्व कारखाना एक कोटी पन्नास लक्ष रुपयास सरकार विकीत आहे. परंतु सरकार एकाएकीं असें करणार नाहीं असें वाटतें. कारण सरकारी खात्यांत ४९ आगबोटी आहेत. या शिवाय दुसरीं जहाजें. यांस

जडजोखीम जहालें असतां आश्रय तर पाहिजे, परंतु जहाजांचें व आगबोटीं-चें खातेंच सरकारांतून बिलकुल काढून टाकावें असा मुख्य सरकाराचा मनसुबा आहे, असा कागदोपत्रीं गवगवा चालला आहे. यावरून काय तें समजत नाहीं. ह्या खात्यास इंडियन् नेव्ही ह्मणतात.

सन १६७० मध्यें कंपनी सरकारानें ह्या टापूंत न्याय मनसुबी करण्याचें खातें सुरू केलें. ह्यावेळीं जें कोडत स्थापिलें होतें त्यांत डेपुटी गव्हर्नर आणि कौन्सलदार मिळून मुख्य न्यायाधिशाचें काम करीत. साधारण मुकदम्यांचे निवाडे करण्यास फ्याक्टरीतील एक इंग्रज आणि एतद्देशीय लोकांमधील एक गृहस्थ न्यायाधिशाच्या कामावर नेमीत असत. तेच बहुधा सर्व खटल्यांचा निवाडा करीत. ही एक आनंदाची गोष्ट आहे कीं, दोनशें वर्षांमागें एतद्देशीय लोकांपैकीं मुंबईंतील कोडतांतील न्यायाधिशाच्या कामावर एका असामीस नेमीत. पुढें सन १६७१ त इंग्रजी न्यायशास्त्र पढलेला एक न्यायाधीश मुंबईस पाठवावा असा एथील गव्हर्नरानें कंपनी सरकारास इंग्लंडांत अर्ज पाठविला, तो कबूल केला नाहीं. त्यास अशी सबब सांगितली कीं, मुंबई बेट घेतल्यापासून कंपनीस सुमारें तीस लक्ष रुपयांचा तोटा सोसावा पडला. त्यावेळीं हें बेट केवळ निरुपयोगी आणि नुकसानी आणणारें आहे, असें ते मानीत. आणि याची सुधारणूक करण्यास झटत नसत. शेवटीं मोठ्या संकटानें सन १६८२ त आगष्ट महिन्याच्या ९ व्या तारिखेस इंग्लंडाहून सेंट जान नांवाचा एक न्यायाधीश पाठवून दिला. त्याला सरकारांतून दोन चाकर द्यावे, व त्यानें डेपुटी गव्हर्नराच्या पंक्तीस जेवावें, आणि सालिना दोन हजार रुपये वेतन द्यावें असें ठरविलें होतें. परंतु हा लष्करी व जहाजांवरील कामगाराच्या खटल्यांचा मात्र तपास करी. सन १७२८ फेब्रुवारी महिन्याच्या १० व्या तारिखेस इंग्लंडांतील मुख्य सरकाराच्या हुकुमानें एथें मेयर्स कोर्ट नांवाचें न्यायस्थान स्थापिलें. यांत एक न्यायाधीश व नऊ असामी पंच मिळून न्याय करीत. यावर जो मुख्य न्यायाधीश नेमिला होता त्यास सालिना ६२५ रुपये ठरविला होता. ह्याचा अधिकार मुनसफा सारिखा असे, परंतु या कोडतांत साधारण फौजदारी व दिवाणी खटल्यांचा निका-

ल होई. यावर वरिष्ठ कोडत ह्मटलें ह्मणजे गव्हर्नर आणि कौन्सल. हें कोडत स्थापण्याचा हुकूम आला तेव्हां मुंबईतील सर्व रयत व महाजन लोक पालो बंदरावर जमले होते, तेथें हा हुकूम गव्हर्नर यांनीं वाचून दाखविला.

पुष्कळ काळ पर्यंत ह्मणजे सुप्रीमकोर्टाची स्थापना होई पर्यंत कोणत्याही खटल्याचा निकाल बहुधा न्यायी जनांच्या खातरी जोगा होत नसे. कंपनीचे कामगार तेच न्यायाधीश, आणि जर त्यांनीं कोणावर फौजदारी खटला उभारला असला तर त्याचा तपास त्यांच्याच हातानें होई. यांस नवीनच राज्य प्राप्त झालें होतें, आणि राज्यांतील नियम वगैरे बराबर चालू झाले नव्हते. मग अशी गोष्ट घडून येई कीं, वादीच न्यायासनावर बसून प्रतिवाद्याचा खटला तपाशी. मग एकाद्या समयीं मुकदम्यांत साक्षी पुरावा बराबर नसला आणि न्यायाधिशाच्या मनांत प्रतिवाद्यास अपराधी ठरवायाचें असलें तर भलतेंच किल्मिष काढून त्यास शिक्षा करीत. या प्रकारचा न्याय पूर्वीं सर्व हिंदुस्थानभर पसरला होता. आणि कंपनीचें एथें तर नवीनच राज्य सुरू झालें होतें. राज्यक्रांति झाली ह्मणजे राज्याचा बराबर ताळा बसायास पुष्कळ वर्षें लागतात. आणि कांहीं काळपर्यंत अव्यवस्था चालत असत्ये. खातरीप्रमाणें न्यायमनसुबी होण्याजोगीं न्यायस्थानें स्थापण्यास कंपनीस पुष्कळ काळ लागला. इंग्रज लोक एतद्देशीय लोकांचाच इनसाफ या रीतीनें करीत होते, आणि आपल्या लोकांचा पक्षपात धरीत होते असेंनाहीं. त्यावेळीं ते बहुधा इंग्रज आणि यादेशाच्या लोकांचा न्याय सारखाच करीत. आणि आतां पेक्षां एतद्देशीय लोकांशीं सलुकाईनें वागत. त्यावेळीं त्यांच्या लोकांत आपसांतच फार तंटेबखेडे होत. हा त्यांजकडे दोष नाहीं. त्या काळाचा महिमा तसाच होता. इंग्रज इतिहासकर्ते त्या वेळच्या वहिवाटीस फारच दूषणें देतात. एकादा गुन्हेगार व त्याच्या तर्फेचा साक्षी गुन्हा कबूल होत नसल्यास त्याच्या शरीरास इजा देऊन त्याजकडून आपणास पाहिजे तशी जबानी घेऊन त्याजवर गुन्हा शाबूत करीत. परंतु इंग्लंड देशांत मात्र पुष्कळ वर्षांपासून ही चाल दोषार्ह आहे असें समजून काढून टाकिली होती. ह्यावेळीं मुंबईंत तर्कटी लोक फार असत. व एकमेकांचा उत्साह सहन होत नसल्यामुळें एकाद्यावर भलतेंच कुभांड रचून त्या-

चा नाश करीत. रक्षण करण्यास कायदे, तक्रार करण्यास वकील व बारिस्टर व वर्तमानपत्रें नसल्यामुळें एकादा गरीब बेहकनाक बुडला जाई. ह्यावेळीं फौजदारी खटल्यांचे फैसले झाले त्या पैकीं, कांहीं मुकदम्यांचे मासले सरकारी दप्तरावरून इंग्रजी इतिहासांत घेतले आहेत. त्यांतील हा पुढील मजकूर आहे.

सन १७२० मार्च महिन्याची २४ तारीख या दिवशीं एक मोटा चमत्कारिक फौजदारी मुकदमा कौन्सला पुढें तपासण्यांत आला. त्यामुळें मुंबईंत मोटा गवगवा झाला.

रामाजी कामत ह्मणून एक संभावित गृहस्थ इंग्रजांच्या पदरीं पुष्कळ वर्षांपासून विश्वासू व प्रमाणिक कामगार होता. हा एतद्देशीय लोकांच्या लष्करावर मुख्य सरदार असून इंग्रजाच्या तर्फेनें कानोजी आंग्रा व दुसरे कानेरीहुनेरी, उरण, घारापुरी एथें जहाजें धरून नेण्यास येत, त्यांजवर स्वारी करी. असा हा हुशार व पराक्रमी होता. परंतु काळाची गति फिरली ह्मणजे सर्व प्रतिकूळ होतें. आणि राजाचा रंक होतो. मुंबईमध्यें याची स्थावर जिनगी व द्रव्यही पुष्कळ असून अधिकार ही बराच होता. सबब याचें अनहित पाहणारे ही लोक होते. त्यांनी तर्कट रचून यास कचाटांत आणिलें. असें इतिहासकर्त्ते स्पष्ट ह्मणतात.

यावर फितुरीचा वहमा आणून मुकदमा चालू केला. त्याजवर आरोप आणिले ते येणें प्रमाणें.

१. रामाजी कामत यांनीं कानोजी आंग्रा यास सन १७१७ डिसेंबरांत असें पत्र लिहून पाठविलें कीं, इंग्रज लोकांचें "सकसेस" नांवाचें जहाज जें धरून नेलें आहे तें पुष्कळ द्रव्य घेतल्या शिवाय त्यांस परत देऊं नये.

२. सन १७१८ अक्टोबरांत असें लिहून पाठविलें कीं, इंग्रज लोकांचा कानेरीवर हला करायाचा मनसुबा आहे तर आपण सावध असावें. आणि सैन्याची वगैरे तयारी करून बंदोबस्तानें रहावें.

३. ह्याच वर्षीं पोर्टुगीझ् सरदारानें मुंबईच्या गव्हर्नरास पत्र पाठविलें होतें, तें रामाजी कामत यांनीं अडकावून ठेविलें. ज्या पत्रांत फिरंग्यानें

आंग्र्याबरोबर लढाई करण्यास इंग्रज लोकांस कुमक करण्यास येण्याचें दर्शविलें होतें.

४ रामाजी कामत यानें मुंबईवर हल्ला करण्यासाठीं मुंबईचा भेद काढून कानोजी यास पाठविला.

५ यानें आंग्र्या बरोबर अंतस्थीं व्यापार चालविला.

६ जे काळे लोक ह्याच्या हाताखालीं होते त्यांस आंग्र्या बरावर लढूं नये ह्मणून दहशत घालून त्यांचा हिरमोड केला.

७ हें आपण केलेले कर्म उघडकीस आलें असतां त्याचा परिणाम भयंकर होईल असें मनांत आणून यानें आपल्या खासगीनाण्याच्या चौदा पेट्या व दुसरी मालमत्ता ठाणें व दुसऱ्या ठिकाणी पळविली.— हे इतके आरोप याजवर आणिले होते. या मुकदम्याचा तपास सुरू झाला त्यावेळीं गव्हर्नर मिस्तर बून व दुसरे कौन्सलदार बसून याचा तपास चालविला. प्रथम रामाजी कामत यास असें सांगितलें.

हे सात आरोप जे तुजवर आणिले आहेत ते साक्षी मुद्यानिशीं व जें पत्र तूं कानोजी आंग्रा यास पाठविलं होतें तें हजर असल्यानें तुजवर हा गुन्हा शाबूत होतो, असें सांगून याचा तपास चालविला. हा मुकदमा पुष्कळ दिवस चालला होता. आणि हा गुन्हा याजवर टरवावा ह्मणून पुष्कळ प्रयत्न केला, तथापि त्यावर फितुरीच्या अपराधाचा पुरावा झाला नाहीं. शेवटीं कौन्सलानें असें टराविलें की, हा कांहीं वाईट कृत्य केल्याचा अपराधी आहे सबब यास कैद करावा. असें टरवून त्यास कैदेत ठेविला. आणि त्याची मालमत्ता जप्त करून सरकारांत नेली.

पुढें कांहीं वर्षांनीं रामाजी कामत कैदेतच मरण पावले. परंतु मरणाच्यापूर्वी यांनीं आपला इनसाफ यथान्याय व्हावा ह्मणून इंग्लंडांत नामदार कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस अर्ज केला होता, पण त्याचा त्यांस जवाब आला नाहीं. पुढे कांहीं वर्षांनीं जेव्हां दुसरे गव्हर्नर आले तेव्हां त्यांच्या दृष्टीस असें आलें कीं, कामत मजकूर यांजवर हें कोणी तर्कट रचिलें होतें. आणि आंग्र्यास जें त्यांच्या शिक्याचें पत्र पाठविलें ह्मणून ठराविलें होतें तें कोणी दुष्टानें बनावट के-

लें होतें, अशी त्यांच्या मनाची खातरी झाली, व त्यांनीं एथील लोकांपाशीं शो. ध केल्या अंती असेंच सिद्ध झालें. तेव्हा त्यांनी कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस असे लिहून पाठविले " जरी त्यावेळचे कौन्सल व त्याचे मुख्य यास त्यावेळीं जें योग्य वाटलें त्याप्रमाणे केले, तथापि आमच्या लोकांच्या सांगण्यावरून व मुं-बईंतील लोकांच्या बोलण्यावरून रामाजीचा करडा इनसाफ झाला. नंतर कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांच्या हुकुमावरून सरकारांतून त्याच्या कुटुंबाचें सं-रक्षण करण्याकरितां त्यांच्या मुलास कांही वर्षासन करून दिलें. आणि ज-री कांही सबबीमुळे त्याची स्थावर जिनगी त्यांस परत दिली नाही तरी त्यास चारहजार रुपये बक्षीस दिले. रामाजी कामत यांवर हा आरोप आणिला त्यास पोर्टुगीझ् सरदार मिलाफी होता असे ह्मणतात. तें काही असो, पण त्यावेळीं न्यायाची व्यवस्था नीट नसल्यामुळे असे भयंकर परिणाम घडून येत. ह-ल्लीं इंग्रजी न्यायासारिखा न्याय कोठे पृथ्वीवर नाही. याचें कारण सुप्रीमको-र्ट व त्याचे कायदे. हल्ली अपराध्याचा यथान्याय इनसाफ करण्यास न्यायाधीश किती जपत आहेत. आणि एकादा गरीब कंगाल असला तरी त्याचे रक्षण करण्या-चीं साधनें किती करून ठेविली आहेत. गरिबास द्रव्य खर्चून वकील बारि-स्टर करायास सामर्थ्य नसलें तर त्याच्या तर्फेनें भांडणारे सरकारी धर्माचे वकील आ-हेत. मुफाशील कोर्टांत ही कोणावर खटला आला तर त्याचा तपास प्रथम माजिस्त्रेटापाशी होतो मग तो सेशन जडजाजवळ पंचाच्या समक्ष तपासला जातो. आणि मग सदरअदालतींत मोठ्या न्यायाधिशापाशी त्याचा निकाल होतो. असा बंदोबस्त असल्यामुळे बहुधा यथान्याय इनसाफ होतो.

सन १८४० सांत अलुपारु यावर मोठा आरोप आल्यावरून त्यास काळ्या पाण्याची टेप दिली. आणि सरकारानें त्याची स्थावर मिळकत वगैरे सर्व जप्त केली. त्याच्या मुलानें इंग्लंड सरकारांत अर्ज केला की, तुह्मी माझ्या बा-पास शासन करून जन्मटेप दिली, त्या अर्थी त्याची मालमत्ता मला त्याच्या वारसास द्यावी. अगर त्याची सर्व जिनगी सरकारानें जप्त करून न्यावी आ-णि माझ्या बापास सोडून द्यावें. या न्यायावर लढून त्यास त्याची जिनगी

परत मिळाली. हा न्याय किती सुगम, आणि हा इंग्रज सरकाराचा कायदा किती स्तुत्य. !

दुसरा यावेळचा एक विलक्षण न्यायाचा मासला अढळला तो असा. एके दिवशीं संध्याकाळी मिस्तर ब्राडील कौन्सलर आणि त्याची स्त्री हीं दोघें-जणें फिरायास निघालीं, तेव्हां कोणी एक घोडेस्वार त्यांच्या आंगावरून सपाट्या-नें गेला तेव्हां मिस्तर ब्राडील त्यास लागून बोलले. त्यावेळीं तो स्वार ह्मणाला "जर ह्यावेळी मजपाशीं बंदूक असती तर तुला मजा दाखविली असती" ब्राडील त्यास ह्मणाला "खरेंचकाय?" स्वार ह्मणाला "संशय कशाला." असें ह्मणून तो चालता झाला. दुसऱ्या दिवशीं यास शासन करायाचें, परंतु तो कोण आणि कोठें राहतो हें कोणास माहीत? तेव्हां म्याथ्यू बेगल या नांवाच्या कोणी मनुष्यावर वहमा आणून त्याजवर हा खटला उभारिला. आतां पा-हा! वादी तोच न्यायाधीश! मग गरीब बिचाऱ्या प्रतिवाद्याने आपला निर्दोषी-पणा कसा शाबूत करावा! मग अर्थातच हा खटला त्याजवर शाबूत होऊन त्यास भरबाजारांत खांबास बांधून एकुणचाळीस फटके मारावे आणि त्यानें बिन मुशारि कंपनीच्या जहाजावर* गव्हर्नराची मर्जी असेल तितका काळ चाकरी करावी अशी त्याला शिक्षा झाली. "वळी तो कान पिळी" असेंच या वेळीं होतें.

ह्यावेळी कोणत्या प्रकारचा बेबंदपणा चालला होता याचें दुसऱ्या एका गोष्टीवरून अनुमान करितां येईल. एक दिवस संध्याकाळच्या भोजन स-मारंभास रेवरेंड मिस्तर स्पेन्सर (उपदेशक) यास एका गृहस्थानें बोलाविलें, तेथें पुष्कळ मंडळी जमली होती, त्यांत एक तरुण गृहस्थ व उपवर झालेली अशी एक कन्या होती. त्यावेळीं त्या दोघांजणाची गांधर्व विवाह करण्याची इच्छा झाली. तेव्हां हे उपाध्यक्ष बावा जवळच होते, त्यांजपाशीं त्यांनीं विनंती केली कीं, आह्मा उभयतांचें लग्न लावून आह्मास दंपत्याचे अधिकारी करावें. हें ऐकून मिस्तर स्पेन्सर यांस स्वभावतः ही थट्टा असावी असें वाटलें. त-थापि त्यांनीं त्यांस सांगितलें कीं, जर तुमची उभयतांची लग्न करण्याची वा-स्तविक मर्जी आहे, तर उदईक मी तुमचें लग्न लावून देईन. परंतु तें त्यांस

आवडलें नाहीं. आणि प्रातःकाळ होतांच त्या गृहस्थानें मिस्तर स्पेन्सर या-वर उपाध्यक्षाच्या कामांत गफलत केल्याचा दोषारोप आणून त्यास गव्हर्नरा-पाशीं नेलें. नंतर त्याची चौकशी झाली. पुढें त्याचा परिणाम कसा काय झाला तो समजला नाहीं. हा मजकूर मुंबईच्या गव्हर्नरानें सुरतेच्या अधिकाऱ्यास सन १६८६--८७ तारिख १५ जानेवारीचें पत्र पाठविलें होतें त्या वरून उतरून घेतला आहे.

रेवरेंड मिस्तर काव ज्यानें इतकी खटपट करून कोटांतील मोठें देऊळ बांधविलें, व इंग्रज लोकांच्या मुलास शिकविण्याकरितां चारिटीस्कूल नांवाची धर्मशाळा उपस्थित केली, तो देखील ह्या न्यायाच्या झपाट्यांतून सुटला नाहीं. मग दुसऱ्यांची कथा काय? यास असें कारण झालें कीं, हे मोठे स्पष्टवक्ते होते. आणि खिस्ती धर्माचे अभिमानी असून फारच कर्मठ असत मिस्तर ब्राडील हे या वेळचे कौन्सलर होते. त्यांनी अप्रील आणि मे महिन्यांत आ-पल्या बंगल्याचा जीर्णोद्धार करायास प्रारंभ केला असून बेधडक आदित्यवारीं देखील मजूर लोकांकडून बंगल्याचें काम करवून घेत. एक दिवस आदि-त्यवारीं मिस्तर काव हे ह्या गृहस्थाच्या घरीं गेले होते, त्यांनी या विगाऱ्यांची धामधूम पाहून खिस्ती शास्त्राविरुद्ध विश्रामवारीं लोकांकडून काम करवून घेतात ह्मणून मि० ब्राडील यास कांहीं लागून बोलले. तेव्हां ब्राडील यांनीं यांजजवळ क्षमा मागितली, आणि सांगितलें कीं, पर्जन्यकाळ जवळ आल्यामुळें आदित्यवारीं मनुष्यांस कामावर बलावण्याचें अगत्य पडलें. तथापि या धर्मा-भिमान्याची तृप्ति झाली नाहीं. त्यानें देवालयांत सर्व मंडळी देखत यांच्या या सबबीवरून उपमर्द केला, आणि हा धर्मभ्रष्ट आहे असें कांहीं बोलला. या वरूनच व दुसऱ्या एकदोन अशाच सबबीं वरून कौन्सलांत याचा तपास होऊन ह्याला या कामावरून बरतर्फ केलें.

याचप्रमाणें एका भगतिणीचा ही न्याय झाला. ह्या वेळीं एथें एक ग-रीब भगतीण रहात होती. ती कोणी आजारी मनुष्यास दोरा बांधी, तांदूळ मंत्रून खायास देई, व कोणास विभूत लावी. ह्यावरून तिजवर जादू केल्या-चा आरोप आणून तारीख २४ जुलई १७२४ रोजीं तिचा सरकारानें इनसा-

फ करून असें ठरविलें कीं, हिनें जादू कोणाचा घात करण्यासाठीं केला ना- हीं, तथापि हीस देवळासमोर खांबास बांधून अकरा फटके मारावे. त्याप्रमाणें तीस फटके मारून सोडून दिली. आणि असा हुकूम केला कीं, जे याप्रमा- णें मंत्रोपचार करतील त्यांस असेंच देवळापुढें प्रायश्चित्त घ्यावें पडेल.

मिस्तर जेंकिन्सन नांवाचा एक इंग्रज गृहस्थ होता, त्याच्या कपाटांतून पंधरा गिनी* त्याच्या गुलामानें घोडेवाल्याच्या मसलतीनें चोरल्या, सबब त्या दोघांस ही फांशीची शिक्षा ठरविली. त्याच वर्षीं एका दुराचरणी स्त्रीनें जाराच्या शिकवणीनें आपल्या नवऱ्याचा खून करण्याची मसलत केल्याच्या तोहमतीव- रून तीस जाळून टाकण्याची शिक्षा ठरविली.†

पाहा, हल्लींचे कायदे रयतेस किती कल्याण कारक आहेत! सन १८५५ त मुंबईंतील सुप्रीमकोर्टांत एक मुकदमा तपासला गेला. त्यामुळें शहरांत मो- ठाच गवगवा झाला. याचें मूळ असें होतें. मिस्तर मिसन या नांवाच्या ए- का इंग्रजानें विठोबा मल्हारी नांवाच्या एका दर्ज्यास आपल्या चाकरींत ठेविलें होतें, परंतु त्याचा दरमहा त्यास बराबर न पोहंचल्यामुळें त्यानें त्याचें काम सोडिलें, आणि आपला तुंबलेला मुशारा द्यावा ह्मणून तगादा लाविला. सबब मिस्तर मिसन यानें मेजर बेन्स ह्यावेळचे पोलिस मास्तर यांस लिहून पा- ठविलें कीं, दर्जी मजकूर हा आपल्यास न कळवितां चाकरी सोडून गेला, सबब त्यास कैद करून ह्या गुन्ह्या बाबद शासन करावें. त्या प्रमाणें पोलिस मास्तर यानें त्याच्या चिटीवरहुकूम त्यास एक रात्र कैद केलें, आणि दुसऱ्या दिवशीं वहिवाटी प्रमाणें सीनियर माजिस्त्रेट मिस्तर कारफिल्ड याजकडे पाठविलें. त्यालाही मिस्तर मिसन यानें पत्र लिहून पाठविलें कीं, विठोबा दर्जी मजकूर हा मला न सांगतां काम टाकून चाकरी सोडून गेला, सबब त्यास शिक्षा असावी. ह्या त्याच्या चिटीवरून मिस्तर कार- फिल्ड यानें ह्या खटल्याचा बराबर तपास न करितां, विठोबा मल्हारी यावर ध- न्याचा हुकूम न घेतां घरचाकरी सोडल्याचा गुन्हा ठरवून, त्यास नव्या तु-

* साडेदहा रुपयांची एक गिनी. इंग्रजीनाणें.

† सन १७२८ महे फेब्रुवारी आणि जुलैच्या सरकारी दप्तरांतून घेतलें आहे.

रुंगांत सक्त मजुरी निशीं २१ दिवस कैद करावें असें ठरवून तुरुंगांत पाठवून दिलें. पुढें ही कैद भोगून सुटून येतांच दर्जी मजकूर यानें सुप्रीमकोर्टांत सीनियर माजिस्त्रेट मिस्तर कारफिल्ड यावर आपणास बेहकनाक कैद करून सक्त मजुरीची सजा केल्याचा आरोप आणून आपल्या अब्रूचा जबाब द्यावा व जें नुकसान झालें त्या बद्दल ६०० रुपये द्यावे अशी फिर्याद केली. तिचा तपास सन १८५५ माहे जून १६ या दिवशीं सुप्रीमकोर्टांत सर विलियम याडेली मुख्य न्यायाधीश आणि सर चार्लस जाकसन धाकटे न्यायाधीश यांजपुढें तपासला गेला. ह्याचा तपास एक सारिखा सात दिवस पर्यंत चालला होता. ह्याचा फैसला कसा काय होतो तो व उभय पक्षांचे वकील बारिस्टर तक्रारी घेऊन मोठ्या निकरानें भांडत, तें पाहायास इंग्रज कामगार व इतर गृहस्थ कोर्टांत जाऊन दिवसभर बसत. शेवटीं तारीख २५ या दिवशीं उभयतां न्यायाधिशांनीं या खटल्याचा निकाल करून असें ठरविलें कीं, मिस्तर कारफिल्ड यानें विठोबा मल्हारी शिंपी यास विनाकारण सजा केली हें गैरशिस्त केलें. सबब त्याच्या नुकसानी बाबद ५०१ रुपये दर्जी मजकूर यास द्यावे. मग मिस्तर कारफिल्ड यास सरकारानें या कामावरून दुसऱ्या खात्यावर नेमिलें. प्रस्तुत काळीं बहुधा असा निःपक्षपाती न्याय होत असतो.

रामाजी कामत यांनीं कानोजी आंग्र्यास पत्र पाठविलें ह्मणून सरकारांत हजर केलें होतें, त्याचें इंग्रजी भाषांतर एका पुस्तकांत होतें, त्याचें मराठी करून एथें छापिलें आहे. कानोजी सारिख्या मांडलिक राजास एवढ्या मोठ्या मान्याचें पत्र रामाजीनें लिहिलें ह्मटलें असतां विलक्षण वाटतें. आणि ह्या मध्यें एका ठिकाणीं सिनोर या शब्दाचा उपयोग केला आहे. या वरून यांत कोणी पोर्टुगीझ् गृहस्थाचें आंग होतें असें वाटतें. तें कांहीं असो, पण हें पत्र चमत्कारिक आहे ह्मणून इंग्रजी प्रमाणें एथें उतरून घेतलें आहे.

"श्रीमंत रविप्रभ, शूर, विजयी, सार्वकाल धैर्यवान्. चतुर, उदार, दानशील, धृतिनग, तत्वज्ञानी, ब्राह्मण पालक, धर्मरक्षक, बहुयशस्वी, राजमान्य मुकुटमणी, सिनोर कानोजी आंग्रे सरखेल यांप्रती.

सेवक—रामाजी कामत आपल्या सेवेंत तत्पर असून सेवकाकडून लिहिण्यां-

व येतें. आपल्या कृपेकरून क्षेम असों विशेष. लिहावयास कारण, इकडील मजकूर आमचे जनरल यांनीं कौन्सलांत ठरविलें आहेकीं, हल्ला करून कानेरी घ्यावी. आणि हें कृत्य सिद्धीस नेण्याकरितां तारीख १७ माहे अक्टोबर रोजीं ह्या बेटास वेढा घालावा असा ठराव झाला आहे. याप्रमाणें सैन्य, दारूगोळा, [illegible] लढाईच्या सरंजामाची तयारी आहे. यास्तव महाराजास लिहिण्यांत येतें कीं, आपण त्या किल्ल्याचा चांगला वंदोबस्त ठेवावा. राजापूर तर्फेविषयीं श्री आलीनाईक लोखंडे यांस बोलिलों आहें. आणि त्यांपासीं ठराव ही केला आहे कीं, राजापुराकडून उभय पक्षास कुमक होणार नाहीं, याप्रमाणें सूचना केली आहे. बहुत काय लिहिणें कृपालोभ असूंदेणें हे विनंती".

तारीख १२ अक्टोबर.

कांपाच्या मैदानांत ज्या ठिकाणीं सध्या धोबी लोक धुतात तेथें पूर्वीं मुंबादेवीचें तळें होतें. याच्या शेजारीं अपराधी लोकांस दंड करण्यासाठीं जागा नेमिली होती. याचें कारण ही जागा बाजार गेटाच्या दरवाज्या समोर असल्यामुळें लोकांची रहदारी फार असे. आणि पूर्वींच्या लोकांचा असा नियम होता कीं, अपराध्यास शासन करणें तें प्रख्यात ठिकाणीं करावें, ह्मणजे तें सर्व लोकाच्या दृष्टीस पडून द्वाड लोकांस दहशत बसते. चावडीवर आणूनच अपराध्यांस शासन करावें असें आमच्या लोकांचें ही मत आहे. एथें जसें ज्याच्या अपराधास शासन ठरविलें असेल त्याप्रमाणें कोणास शेण व कवटें मार करीत. कोणास पिंजऱ्यांत घालून फिरवीत. कोणास खांबास बांधून फटके मारीत. कोणाची गाढवावर बसवून धिंड काढवीत. धिंड काढायाची असल्यास प्रथम त्या मनुष्यास एथें शृंगारून तयार करीत. आणि मग रस्तोरस्तीं फिरवीत. शृंगारण्याचा प्रकार असा होताः—त्याची अर्धी हजामत करवीत, कपाळावर शेंदूर घालीत. त्याचें तोंड रंगवीत. गळ्यांत कांद्याच्या माळा घालीत. आंगांत चित्रविचित्र पोशाक घालून त्याचें एक सोंग बनवीत. आणि गाढवाच्या शेंपडीकडे त्याचें तोंड फिरवून त्यास त्यावर बसवीत. मग शिंग व दुसरीं रणवाद्यें लावून त्याची वरात रस्तोरस्तीं काढीत. आणि त्याच्यामागें पांच पन्नास पोरें हुर्यो! हुर्यो! अशा आरोळ्या ठोकीत फि-

रत, आणि त्याजवर शेण मारीत अथवा धूळ उडवीत. या प्रीत्यर्थ सरकारास खर्चही बराच होई. या तळ्याच्या बाजूस खुनाच्या अपराध्यांस फांशीं देण्याची जागा होती, ह्मणून यास फांशीतळें असें नांव पडलें. त्याच्या एका बाजूस शेणमार करायाचें लांकडाचें यंत्र होतें. त्याच्या जवळच एक पिंजरा होता. त्यांत अपराध्यास घालून घेरी येऊन पडेपर्यंत तास [illegible] फिरवीत. अशीं या लहानशा तुकड्यांत चार पांच निरनिराळया जातींचीं शासन करण्याचीं साधनें करून ठेविलीं होतीं. हल्लीं ह्या प्रकारचें शासन करणें बंद केल्यामुळें हीं काढून टाकिलीं. आतां फांशीं देण्याची जागा मात्र डोंगरीवर जुन्या तुरुंगाच्या मागें करून ठेविली आहे. आणि शरीरदंड करणें तो सक्त मजुरीवरच ठरवितात. कोठें कोठें फटकेही मारितात, परंतु विरळा.

इंग्रज लोक मुंबईंत जिकडे तिकडे किल्ले बांधून व थोडें थोडें लष्कर ठेवून आपल्या बंदोबस्तानें राहिले होते. इतक्यांत माहे फेब्रुआरी २० सन १६७३ मध्यें वलंदेजी लोकांचा (डचलोकांचा) सेनाधिपति रिक्लाफ व्हानगान हा ६००० लोकांनिशीं आरमार घेऊन मुंबईवर आला, आणि हें बेट घेण्याची मसलत करीत होता. परंतु त्यावेळीं एथचे गव्हर्नर, जनरल आनजीयर हे मोठे धूर्त, चौकस व चतुर सरदार असल्यामुळें त्यांनीं जी आपणापाशीं फौज होती तिची जिकडे तिकडे वांटणी करून आटोकाट बंदोबस्त केला. त्यावेळीं त्यांजपाशीं ३०० गोरे, ४०० किरिस्तांव, ३०० भंडारी, व पोर्तुगालच्या फिरंगी लोकांपैकीं ५०० लोक, व त्यांवर एक इंग्रज सरदार, इतकें सैन्य होतें, आणि साठ तोफा होत्या. त्या तटावर चढवून मुंबईच्या किल्ल्यावर पांचशें लोकांची नेमणूक केली. हें पाहून त्या सेनाधिपतीनें आपल्या आरमाराचें सुकाण फिरविलें. आणि माहिमाच्या बाऱ्यांत उतरायाचें धोरण चालविलें होतें. परंतु त्याचा तो बेत आनजीयर साहेबास कळतांच माहीमच्या किल्ल्यावर तीनशें भंडारी लोक हातांत सोटे देऊन उभेकेले. आणि एथेंही त्यास हात दाखवायास सिद्धझाला. या शिवाय त्यावेळीं मुंबईच्या बंदरांत तीन मोठीं मजबूत लढाऊ जहाजें ज्यांवर तीस तीस तोफा होत्या अशीं होतीं. व पांच फ्रांसीस (फ्रेंच) लोकांचीं जहाजें होतीं, तीं इंग्रज लोकांस मदत

करायास सिद्ध होतीं. असा हा तटबंदीचा प्रकार या सरदारास दृष्टीस पडतांच त्यानें आपला गाशा गुंडाळिला. या वेळीं गव्हर्नराचे हुजूर शिपाई भंडारीच होते, व भंडारी व कोळी यांची संख्या एथें जाजती होती.

इसवी सन १६८३ त मि० वार्ड याच्या कारकिर्दीत कंपनी सरकाराच्या वहिवाटींत मोठाच अडथळा आला, तेणेंकरून त्यांच्या मुंबई बेटावरील राजसत्तेस सुमारें एक वर्षपर्यंत खोळंबा झाला. याचें कारण असें झालें कीं, जावेळीं कपतान किगवुयन्यास ह्या बेटाच्या लष्करावर सरदार नेमिला होता, त्यावेळीं पगारा शिवाय त्यानें डेपुटी गव्हर्नराच्या पंक्तीस दोन वेळ भोजन करावें असें ठरविलें होतें, पुढें कंपनीनें शहराचा खर्च कमी केला त्यांत ह्याचें पंक्तीचें जेवण तोडिलें. त्यावेळीं कपतान किगवुयन् यानें आपल्या जेवणाच्या खर्चाबद्दल कांहीं द्रव्य तरी द्यावें असें डेपुटी गव्हर्नरापासीं बोलणें लाविलें, तेव्हां त्यानें कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस लिहून जेवणाच्या खर्चाबद्दल दरमहा पंचवीस रुपये जाजती देऊं असें यास कबूल केलें होतें. परंतु ते त्यास पोंचले नाहींत, सबब त्यानें तारीख २७ माहे डिसेंबर सन १६८३ ह्या दिवशीं सर्व लष्कर फितवून बंड केलें. आणि वार्ड साहेबास धरून कैद केलें, व त्याच्या तर्फेचे कारभारी होते त्यांस हाकून लाविलें. आणि इंग्लंड देशाच्या राजाच्या नांवानें आपण स्वतः कारभार चालवूं लागला, व दुसरे जे त्यास मिलाफी होते त्यांस कामें वांटून देऊन वसूल करूं लागला. सुरतेस कंपनीचे कारभारी होते त्यांनीं हें बंड मोडून मुंबई आपल्या हाताखालीं यावी ह्मणून पुष्कळ प्रयत्न केले; परंतु यापुढें त्यांचा कांहीं इलाज चालला नाहीं. याप्रमाणें यानें सरासरी एक वर्षभर मुंबईवर आपला अम्मल चालविला. नंतर इंग्लंडदेशांत मुख्य सरकारास ही गोष्ट कळून ह्याचा बंदोबस्त केला. तेथून राजाकडून सर टामस ग्रान्थाम नांवाचा एक आरमार खात्यांतील सरदार व एक मोठें मनवार ज्यामध्यें ७० तोफा होत्या असें पाठवून दिलें, व राजानें आपला शिका मोर्तब करून हुकूम पाठविला, त्यांत असें लिहिलें होतें. "हें पत्र पाहतांच वीस तासांच्या आंत मुंबई बेट होतें तसें कंपनीच्या स्वाधीन करावें" तें पाहून किगवुयन् शुद्धीवर येऊन मुंबई बेट सोडण्यास कबूल झाला. परंतु सर ग्रान्थाम

याजकडे, इतकें मागितलें कीं, आपल्या अपराधाची आपणास क्षमा करावी. हें कबूल करून तारीख १२ नवेंबर १६८४ मध्यें मुंबई बेट त्याच्या स्वाधीन केलें. पुढें वार्ड साहेबास मोकळें केलें व पूर्ववत् कंपनीकडे राज्याची वहिवाट चालू झाली.

किगवुयन् यानें जरी या प्रसंगीं बंड केलें तरी तो धूर्त, सहनशील, व राजकारभारांत निपुण असे. यानें ह्या वेळीं मोठाच पोक्तपणा दाखविला. जरी आपण राज्याधिकार स्वाधीन करून घेतला तरी दुसऱ्या बंडवाल्यां सारिखें आपल्या नांवानें राज्य चालविलें नाहीं. आपण इंग्लंड देशाच्या राजाची रयत असून राज्य चालविणाऱ्याचा कारभारी असें जाहीर करून सर्व बंदोबस्त नीट रीतीनें चालविला. सरकारी द्रव्य आपल्या खासगी कामास लाविलें नाहीं. इंग्रज सरकाराचा मान व कंपनीचा व्यापार वाढविण्यास प्रयत्न मांडिला. शिद्दी व दुसरे राजेरजवाडे यांजवर आपली जरब घालून इंग्रज लोकांचें वर्चस्व राखिलें. हाच इंग्रजांचा शहाणपणा पुढें त्यांची सत्ता वाढविण्यास उपयोगी पडला.

ह्या काळीं इंग्रज सरकाराचा सर्व खर्च बातबेताचा होता इतकेंच नाहीं; परंतु ते राज्यकारभार फारच काटकसरीनें करीत होते. ज्यावेळीं कंपनी सरकारानें मुंबई बेट आपल्या हस्तगत करून घेतलें त्यावेळीं मुंबई खात्यांतील इंग्रज, फ्रेंच, पोर्टुगीझ् आणि काळे लोक मिळून लष्करांत १२५ लोक होते.

सन १६८६ मध्यें कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांनीं एक सरकारी लष्कराची तुकडी एथें पाठवून दिली. त्यावर कपतान क्लिफ्टन ह्यांस मुख्य नेमिले होते. त्यांचा मुशारा सालिना ३०० रुपये ठरविला होता. ह्यांत गोरे व काळे लोक होते. पुढें १७७७ पर्यंत तें वाढवून ६००० लोक केले. यांत वहुतेक मुंबईंतील स्थायिक लोक होते. ह्या वर्षीं कंपनी सरकारानें असा कायदा केला होता कीं, मुंबईंतील सर्व शेटसावकार लोकांनीं कवाईत शिकून काम पडेल तेव्हां लढाईस उभें रहावें. तेव्हां सुमारें शंभर वाणी आणि ब्राह्मण गृहस्थांनीं लष्करी काम न पत्करून आपआपल्या चाकरीबद्दल सरकारास

कांहीं द्रव्य देऊन आपली सुटका करून घेतली. पुढें सन १७९४ त मुंबई खात्याचें लष्कर ३,२७३ गोरे व १२,५२८ काळे लोक मिळून सगळे १५,८०१ होतें, आणि यांचा खर्च सालिना ४७,२०,७६० रुपये होता. १८०७ त गोरे ५,००० आणि काळे २३,४५० मिळून सगळे २८,४५० लोक होते. आणि यांचा खर्च सालिना सुमारें दीड कोटीवर होता. सन १८४७ त ११,२१० गोरे आणि काळे ६५,८४५ मिळून सगळें सैन्य ७७,०५५ होतें आणि ह्या बद्दल सरकारास सालिना तीन चार कोटींवर खर्च होत असे. सन १८६१ त सर्व पलटणी घोडेस्वार वगैरे मिळून मुंबई खात्यांत सुमारें पाउण लक्ष फौज होती. याशिवाय बंगाल आणि मद्रास खात्याच्या पलटणी. यावरून कंपनी सरकाराचें वैभव किती अचाट वेगानें वाढत चाललें आहे, त्याचें अनुमान करितां येईल. जसा पाण्याचा झरा उगमा जवळ लहान असतो, आणि मग त्याची अनिवार विस्तीर्ण नदी होत्ये, तसाच प्रकार मुंबईचा किंबहुना कंपनी सरकाराचा झाला. स्वदेशापासून हजारो कोशांच्या अंतरावर परखंडांत जाऊन इतक्या प्रभावानें राज्यसत्ता वाढविलेली असा प्रभु इतिहासांत कोठेंच अढळत नाही. पाहा ह्यांनीं काय चमत्कार केला तो! पस्तीस गोऱ्या शिपायावरून एक लक्ष सैन्य जमविलें, आणि लहानशा सुरतेच्या वखारीवरून सर्व भरतखंड हस्तगत करून घेतलें. ह्या पलिकडे आश्चर्य तें कोठें राहिलें.! एकाचे एकवीस झाले ह्मणजे पुष्कळ वृद्धि झाली असी आमच्या लोकांची ह्मण आहे. परंतु एथें एकाचे सहस्रांवर झाले, मग वृद्धीची सीमा कोठें राहिली.! पाहा! आज ह्या नामांकित कंपनीची मुंबई, कलकत्ता, आणि मद्रास व दुसरीं संस्थानें मिळून सुमारें तीन लक्ष फौज आहे, आणि सगळे राजे रजवाडे यांचे आज्ञांकित होऊन राहिले आहेत. कंपनीसरकाराच्या आज्ञे विरुद्ध चालणारा असा भरतखंडांत कोणीही राजा राहिला नाहीं. हा सगळा ह्यांच्या शहाणपणाचा परिणाम.

जसे १८६१ त कित्येक व्यापारी, दिवाणी कामगार व दुसरे इंग्रज गृहस्थलोक स्वेच्छेनें लष्करी काम करण्याचें पत्करून कवाईत शिकतहोते, व आपणा मधूनच कोणी कपतान, कोणी करनल, कोणी जनरल, नेमून लढाईचें

काम करण्यास सिद्ध झाले होते, तसीच सन १७९८ त लष्करी काम करण्याविषयीं एथें इंग्रज लोकांची धामधूम चालली होती. ही लष्करी कामगारांची तयारी होण्याचें कारण हें होतें कीं, फ्रेंच लोकांचें व इंग्रजांचें वैमनस्य पडल्यामुळें ते मुंबईवर हल्ला करून हें बेट घेतील अशी भीति होती; दुसरें हैदरअली, व दुसरे हिंदुस्थानांतील राजे इंग्रज लोकांस एथून हांकून देण्याचा मनसुबा करून संधि येण्याचा वेळ पाहात होते. हें जेव्हां कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स ह्यांस कळलें तेव्हां त्यांनीं डंकन साहेब त्या वेळचे गव्हर्नर यांस अशी ही लष्करी तयारी करण्यास लिहून पाठविलें होतें. त्याप्रमाणें सन १७९८ च्या अक्टोबर महिन्यांत डंकन साहेबानें मुख्य सरकाराचा हुकूम सर्व लोकांस कळवावा ह्मणून कोटांतील थियेटरांत सभा भरून तो हुकूम वाचून दाखविला, व आपण सुरस भाषण करून हें करण्याची आवश्यकता दाखविली, आणि सरकारी कामगार व दुसऱ्या सर्व लोकांनीं कवाईत शिकून लढाईचें काम पडेल तेव्हां युद्धास उभें राहायास स्वेच्छेनें तयार असावें असें सांगितलें. त्यावरून गव्हर्नरासुद्धां सर्व इंग्रज लोक हें काम करायास सिद्ध झाले. पुढें हें काम सिद्धीस जाण्यास द्रव्य पाहिजे ह्मणून त्याच बैठकीस टीप तयार केली, आणि स्वतः डंकन साहेबानें २५,००० व जनराल स्टुअर्ट यांनीं ३०,००० रुपये भरले व इतरांनीं कोणी १०,०००, ५,०००, १,०००, असें आपआपल्या सामर्थ्यानुरूप द्रव्य टिपींत भरिलें. हें द्रव्य ३,००,००० रुपये जमलें. ह्यांतून १,२७,७६३ रुपये मुंबई सरकारांत ठेविले व बाकीचे इंग्लंड देशांत सरकारापाशीं आरमार खात्यास मदत करण्याकरितां राजाचा सकर्तारी याजकडेस पाठवून दिले. आणि त्या वेळीं लार्ड नेलसन हे नुकतेच मिसर देशांतून विजयी होऊन आले होते. त्यांचा आनंद प्रदर्शित करून मुंबईतील रयतेचा प्रमाणिकपणा दाखविला. हें लष्करी खातें कांहीं वर्षें चाललें होतें. मग तें मोडून टाकिलें. अशा तयार केलेल्या लष्करास व्हालंटियर कोर असें ह्मणतात.

कंपनी सरकारास या बेटाची वसाहत वाढविण्यास फारच श्रम पडले. शिवाजीचा मुलगा संभाजी याचा डोळा याजवर असे. तो कधीं कधीं सै-

त्यासुद्धां येऊन घारापुरीस व कानेरी हुनेरीस छावणी करून रहात असे. अ-लिबागचा आंग्रा, हपूसणांतील शिद्दी, जंजिऱ्यांतील चांचे, वाडीचा सावंत, व विजयदुर्गाचा धुळप यांजकडून मुंबईंत येणाऱ्याजाणाऱ्या सावकारांस व इतर लोकांस फारच त्रास होत असे. कधींकधीं ते मोठमोठालीं जहाजें धरून नेत. माल लुटीत, लोकांस कैद करीत, व ठार मारून टाकीत. याकुतखान तर सन १६७२ पासून अनेक निमित्तांनीं माजगावास दहा दहा हजार लोक घेऊन येऊन डेरा देत असे. कधींकधीं शेजारच्या गांवांत व मराठ्यांच्या राज्यांत जाऊन छापे घालून येई. शिवाजीशीं त्याचें वांकडें असल्यामुळें त्यावर जाण्याच्या मिषानें एथें तळ देऊन बसे, तेणेंकरून मुंबईतील हिंदू रयतेस अनेक प्रकारचे उपद्रव होत. त्याचे लोक अनेक तऱ्हेनें त्यांची छळणूक करीत. एकदोन वर्षेपर्यंत तर पोर्तुगीझ् लोकांनीं आणि संभाजीनें आपआपल्या राज्यांतून दाणादुणा मुंबईस जाणें बंद केल्यावरून लोकांचे फार हाल झाले. ह्या प्रकारचे इंग्रज लोकांस वर्ष प्रतिवर्षीं त्रास भोगावे पडत.

सन १६८९ तारीख २२ माहे फेब्रुआरी ह्या दिवशीं हपूसणांतील शिद्दी याकुतखान हा वीस हजार फौज घेऊन शिवरीस येऊन उतरला, आणि त्यानें तेथील किल्ला हस्तगत करून घेतला. याकुतखान दोनप्रहरीं शहरांत येऊन शिरला. आणि दुसऱ्या दिवशीं पहांटेच्या एक तासाच्या सुमारास इंग्रजानें किल्ल्यावरून तीन तोफा सोडून परचक्र आलें आहे, तर तुह्मी आपला बचाव करून घ्यावा अशी लोकांस इशारत केली. मग काय विचारतां! लोकांच्या आकांतास पार राहिला नाहीं. "दे माय धरणी ठाव" अशी अवस्था झाली. लोक पोरेंबाळें घेऊन जिकडेतिकडे पळत सुटले. परंतु जातात कोठें! पळायाच्या वाटा शिद्याच्या लष्करानें बंद केल्या होत्या. दुसऱ्या दिवशीं माजगांवच्या किल्ल्यावर चाल करून तेथील संत्री लोकांस हाकून लाविलें. व किल्ल्यांतील दारूगोळा व तोफा आणि नाण्याच्या सुमारें दहा पेट्या ह्याच्या हातीं सांपडल्या. मग त्यानें कांहीं लष्कर माहीमचा किल्ला हस्तगत करून घेण्यास व लुटण्यास पाठवून दिलें. अणखी डोंगरी किल्ल्यावर तोफा रचून मुंबईचा मोठा किल्ला जो इंग्रजांच्या हातांत राहिला होता, तो घेण्याची

मसलत केली होती. बहुतेक मुंबईचा भाग याच्या स्वाधीन होऊन त्याचें लष्करही चाळीसपंचेचाळीस हजार झालें. सुमारें एक वर्षपर्यंत राहून शेवटीं माजगांवचा किल्ला जाळून टाकून सन १६९० च्या जून महिन्याच्या ८ व्या तारिखेस एथून तळ उठवून तो परत हपूसणांत गेला. ह्या वेळीं मुंबईचे गव्हर्नर सर जान चैल्ड होते. आणि ही याकुतखानाची स्वारी बहुतकरून यांच्या अविचारामुळेंच झाली, असें बहुतेक ग्रंथकारांचें ह्मणणें आहे. तो गेल्यानंतर कांहीं काळानें मुंबईत महामारीचा उपद्रव होऊन पुष्कळच लोक जायां झाले, दुष्काळ पडला, आणि इंग्रज सैन्यापैकीं ३५ गोरे शिपाई मात्र मुंबई शहराचें रक्षण करण्यास राहिले.

याकुतखानाचें निवारण करायास सर जान चैल्ड ह्यांस फारच प्रयास पडले. ह्याला मुंबईंतून तळ उठवून परत जाण्यास हुकूम पाठवावा ह्मणून दोन इंग्रज वकील दिल्लीच्या बादशहाकडे त्यानीं पाठविले. औरंगजेबास युक्तिप्रयुक्तीनें मथवून तो सांगेल त्याप्रमाणें तह करणें त्यास भाग पडलें. सर जान चैल्ड याच्या कित्येक उद्धटपणाच्या आचरणांवरून औरंगजेब त्याजवर मोटा वक्र होता. या तहनाम्यांत कित्येक गोष्टी जरी इंग्रज लोकांचा अपमान होण्याजोग्या होत्या, तथापि त्या कबूल करणे त्यास भाग झालें. त्यांत असें एक कलम होतें कीं, सर जान चैल्ड यानें नऊ महिन्याच्या आंत हिंदुस्थान सोडून जावें. परंतु असा प्रसंग येण्याच्या पूर्वीं दोन तीन महिने अगोदरच त्यास देवाज्ञा झाली. ह्या प्रसंगीं इंग्रज लोकांनीं फारच लीनता दाखविली, तेव्हां शिद्दी यास मुंबईंतून तळ उठविण्यास हुकूम पाठविला. ह्या एका शिद्याच्या येण्यामुळें कंपनी सरकारास ४१,६०,००० रुपयांची हानि झाली. कारण याकुतखानास मुंबईवर चढ करून येण्यास जो खर्च झाला तो सर्व इंग्रजांस भरून द्यावा पडला. कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, सर जान चैल्ड हे जर ह्या वेळीं समंजसपणानें चालले असते, तर ह्या शत्रूचा प्रवेश मुंबईंत एकाएकीं झाला नसता. दुसरें, जर हे धैर्य धरून याकुतखानास आडवे आले असते तर त्याचा कांहीं काट चालला नसता, असें कित्येक इंग्रज इतिहासकर्त्यांचें मत आहे; कारण ह्या वेळीं बंदरांत इंग्रजांच्या तर्फेचीं

दोन मनवारें होतीं. परंतु ह्या गृहस्थानें त्यावर वार करायास कोणासच हुकूम न करितां स्वस्थ राहिला. मोंगलास चिडविण्यास हेच कारण झालें. आणि कंपनी सरकाराची राज्यसत्ता वाढविण्याविषयीं क्रम यांनींच काढिला होता, परंतु या वेळीं हे घाबरून जाऊन स्वस्थ राहिले. ह्या मुळें मुंबईतील लोकांची सर्व गोष्टींत नासाडी झाली.

मुंबईहून जे वकील दिल्लीस गेले होते त्यांस औरंगजेब बादशहाकडून कंपनीच्या नांवानें फरमान (हुकूम) मिळाला होता. त्याचें इंग्रजी भाषांतर ब्रूस यानें आपल्या इतिहासांत छापलें आहे, तें एथें मराठींत खालीं उतरून घेतलें आहे. "तारीख २७ माहे फेब्रुआरी सन १६८९– ९० मोठ्या कीर्तिमान् राज्याच्या तेहतिसाव्या वर्षीं.

सर्व इंग्रज लोकांनीं मोठ्या नम्रतेनें अर्ज केला कीं, जे आपण अपराध केले त्यांची आपणांस क्षमा असावी, आणि क्षमा झाली हें प्रसिद्ध होण्यासाठीं नवीन फरमान द्यावा अशी विनंती केली; आणि जगामध्यें जें मोठें प्रतापी स्थळ अत्युत्तम राजमंदिर एथें बादशहाची कृपादृष्टि असावी ह्मणून आपले वकील पाठविले. अणखीं गुन्हेगारीबद्दल ते ज्याचा जामदारखाना मोठा आणि सूर्यासारिखा प्रज्वलित आहे अशा महान् बादशहास दीड लक्ष रुपये नजराणा करतील; आणि सावकार लोकांचा माल जो त्यांनीं हरण केला आहे, तो त्यांच्या धन्यास परत देतील आणि मामूलचाली प्रमाणें वहिवाट ठेवून इतःपर याप्रमाणें गैररीतींची वर्त्तणूक ठेवणार नाहींत. असा सुरतेचे सुभेदार यांजकडून अस्माना एवढा अर्ज या नामांकित दरबारांत पोहंचला; सबब जी आपली मेहरबानी सर्व लोकांवर करण्यास योग्य आहे, तेणेंकरून दयाळू होऊन त्यांच्या अपराधाची क्षमा केली आहे. आणि बादशहालायक मेहरबानगीनें फरमावितात कीं, नजराणा सुरतेच्या जामदारखान्यांत दाखल करण्यांत यावा, सावकारांचा माल परत केला जावा. शहराची अबादानी असावी, आणि त्यांनीं पूर्ववत् व्यापार चालवावा; व मिस्तर चैल्ड ज्यानें ही बेअदबीची, गोष्ट केली, त्यास एथून लावून देण्यांत यावें. हा हुकूम अनिवर्त्त आहे."

सन १६८१ त कंपनी सरकारास मुख्य इंग्रज सरकाराकडून आपल्या

नांवानें नाणें पाडण्याची सनद मिळाल्यावरून त्यांनीं मुंबई एथें किल्ल्यांत एक साधारण टंकसाळ बांधिली आणि मोहरा, पांचीं, रुपये, पावल्या, चवल्या, तांब्याचेपैसे इत्यादि नाणें पाडून चालवूं लागले. सन १६७० पासून नाणें पाडण्याचें काम यांनीं चालविलें होतें. तें दिल्लीच्या बादशहाच्या नांवानें छापीत व त्यावर फारशी अक्षरांचा छाप असे. त्यामुळें मोंगल दरबारांत थोडी तक्रार चालली होती. सबब त्यांनीं ही सनद मिळविली, आणि स्वतः हें काम चालवूं लागले. तेव्हांपासून इंग्रजांवर लक्ष्मीचा होरा फिरत चालला. आणि देशोदेशीं नाणें चालूं लागल्यामुळें सर्वत्र ख्याति होत चालली, व शहराचें उत्पन्न वाढलें. पूर्वीं या खात्यांत शेंकडो कांसार व सोनार खपत असत. तें सर्व काम आतां एका वाफेच्या यंत्रावर चालतें. हल्लींची टंकसाळ सन १८२५ त मेजर हाकिन्स यानें बांधिली होती, व सर्व यंत्रांची रचना वगैरे याच्याच हातानें झाली. धातूचा रस करणें, तिच्या लगड्या पाडणें, व पत्रे घडून त्याच्या चकत्या पाडून त्याजवर छापा मारणें, हें सर्व यंत्राधारें आपोआप होतें. या कारखान्यांतील सर्व यंत्रें वाफेवर चालतात. हा सर्व प्रकार डोळ्यांनीं पाहिल्याशिवाय लक्षांत येणें कठीण. ह्या कारखान्यांत वाफेचीं तीन यंत्रें आहेत, त्यांची शक्ति अशी आहे. एक मोठें आहे त्याचा जोर ४० घोड्यांचा, दुसरें आहे त्याचा २४ घोड्यांचा, व तिसरें आहे त्याचा १० घोड्यांचा आहे. आणि ह्या यंत्रांकडून प्रतिदिवशीं १,५०,००० अनेक जातीचें नाणें पाडून तयार होतें. एवढ्या वेगानें हें काम चालतें. हीं यंत्रें केवळ वायुवेगानें चालतात. ज्यांला ज्ञान संपादन करायाचें आहे, त्यांनीं अशा कारखान्यांत जाऊन ते अवश्य पाहावें. यंत्रांवर हें नाणें पाडण्याचें काम सन १८३० मध्यें चालू झालें. तेव्हांपासून ह्या इलाख्यांत हेंच नाणें घोळतें. एथें जाण्यास मिंट मास्तरची परवानगी घ्यावी लागती. प्रत्येक शुक्रवारीं हें पाहाण्याची मोकळीक आहे. सन १६८१ मध्यें लंडन शहराहून टंकसाळीचें काम तपासण्यास मिस्तर स्मिथ नांवाचा एक इंग्रज कोर्ट आफ डैरेक्टर्स यांनीं पाठविला होता. त्यास सालिना ६०० रुपये ठरविले होते. आणि हल्लींच्या मिंट

माजलयास दरमहा २,००० रुपये मिळतात. याशिवाय तीनचार मदुतनीस आहेत, त्यांस कोणास ५००—६०० असा दरमहा आहे.

सन १६८७ मध्यें भरतखंडांतील जीं जीं संस्थानें इंग्रज लोकांच्या हस्तगत होतीं, त्या सर्वांवर मुंबई मुख्य राजधानी करून या सर्वांची व्यवस्था एथून व्हावी असा बंदोबस्त केला.

सन १६८८ मध्यें मुख्य कंपनी सरकाराच्या हुकुमावरून मुंबई शहरांतील घरांवर छापा घेण्याचा कायदा सुरू केला, यापूर्वीं कर घेण्याचा कोणत्याच प्रकारचा नवीन कायदा कंपनी सरकारानें चालू केला नव्हता.

पोर्टुगीझ लोक आज सुमारें साडेतीनशें वर्षांपासून भरतखंडाशीं संबंध ठेवितात, परंतु भरतखंडस्थ लोकांच्या रीतिभाती, देवधर्म कोणत्या प्रकारचा आहे व हिंदुस्थानांत भाषा किती आहेत, व यांचीं पुरातन देवस्थानें आहेत त्यांत काय चमत्कार आहेत, यांजकडे किमपिही लक्ष दिलें नाहीं. हिंदूंचे देव पाहिले ह्मणजे ते फोडून टाकावे. ते बोलूं लागले ह्मणजे त्यांची हेळणा करावी. हें मात्र त्यांला ठाऊक असे. या देशाच्या भाषा शिकून त्यांत काय रहस्य आहे हें पाहणें व ज्या लोकांवर आपणास अम्मल चालवायाचा त्यांची भाषा शिकणें अवश्य आहे हें त्यांला ठाऊक नव्हतें. पोर्टुगालांतून आलेल्या फिरंगी लोकांपैकीं मराठी किंवा उर्दू भाषा शिकलेला कोणीच अढळत नाहीं. लोकांस जुलुमानें आपल्या धर्मांत घ्यावें, त्यांच्या मूर्त्ति छिन्न भिन्न कराव्या, हें मात्र त्यांनीं केलें. पोर्टुगालाहून आलेले फिरंगी पांच पांच सहा सहा पिढ्यांपासून गोव्यांत रहातात, परंतु त्यांस हिंदू लोकांचा धर्म ह्मणून काय आहे हें अद्याप ठाऊक नाहीं. व मराठी भाषेचा एक शब्दही समजत नाहीं.

कोणी असें सांगितलें कीं, कांहीं वर्षांमागें पोर्टुगीझ लोकांच्या गोवें एथील एका गव्हर्नरास हिंदू लोकांचा धर्म काय आहे, तें समजून घेण्याचें कारण पडलें. तेव्हां तेथील एका धूर्त्त शेणवी गृहस्थानें अगदीं सुलभ आणि चमत्कारिक रीतीनें त्याची समजूत पाडली. ती अशी; गोपीचंदनाचा खडा आणि लोटीभर पाणी घेऊन गव्हर्नरापाशीं गेला. आणि त्यानें तो उगाळून कपाळावर टिळा ओढून सांगितलें कीं, हें सगळें हिंदू धर्माचें तत्व. आणि असें सांग-

तात कीं, यावरून त्या राजपुरुषाची हिंदू धर्माविषयीं समजूत पडली!

इंग्रज लोकांचा दक्षपणा किती आहे तो पाहा. प्रारंभापासून जेव्हां त्यांनीं भरतखंडांत सुरत, खंबाईत, कोची इत्यादि ठिकाणीं वखारी घातल्या होत्या, तेव्हांपासून कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांचा त्यांस असा हुकूम होता कीं, ज्या देशांत जाल, त्या देशाची भाषा पहिल्यानें शिका. त्या बद्दल त्यांस वर्षासन सुद्धां मिळे. सुरतेच्या वखारीच्या कारभाऱ्यांस पंडिताची नेमणूक होती. यांवरून त्यांची दूरदृष्टि किती ती पाहा. सन १६६७ मध्यें एथें कपतान ग्यारी हे डेपुटी गव्हर्नर होते, त्यांला दोनतीन भाषा येत होत्या. याशिवाय ते अरबी शिकून त्यांनीं एक लहानसें पुस्तक त्या भाषेत लिहून गोव्यांमध्यें पोर्टुगीझ् लोकांचा गव्हर्नर होता त्यास नजर केलें होतें.

घारापुरी, दिवदिवें, कानेरी हुनेरी, हीं बेटें जरी मुंबईपासून दोनतीन कोशांवर होतीं, तथापि पूर्वी तेथें जाण्यास मोठे प्रयास पडत. कारण तिकडे आंग्र्याचें ठाणें होतें, व आसपास दुसऱ्या चांचे लोकांचीं जहाजें धिरट्या घालीत असत. असेंही असतां सन १७१२ त एथील गुहा व मूर्तींचा शोध करण्यासाठीं मोठ्या प्रयासानें कपतान पैक हा तेथें गेला. आणि त्याचा शोध करून व तेथील सर्व मूर्त्तींचीं चित्रें काढून विलायतेस घेऊन गेला. यापूर्वीं जे कोणी तेथें गेले होते, त्यांस या स्थानाचा शोध बराबर न लागल्यामुळें ते हें शिकंदर बादशहाचें काम असावें असें ह्मणत. कोणी चिनी व्यापाऱ्यांचें असें ही बोलत; परंतु हल्लीं निर्विवाद सिद्धांत झाला कीं, हें हिंदूशिवाय दुसऱ्या राजाचें कृत्य नाहीं. पोर्टुगीझ् लोकांनीं याच्या रचनेचा फार नाश केला. किती एक मूर्त्तींवर तोफा लावून फोडून टाकिल्या. सन १७१८ मध्यें कंपनी सरकाराचा एक कामगार मि० बौचर यानें पारशी लोकांच्या धर्माचा एक वेंदिदाद सादी नांवाचा ग्रंथ घेऊन तो इंग्लंडास पाठविला होता. परंतु वाचणारा कोणी नसल्यामुळें पुष्कळ वर्षेंपर्यंत तो तेथेंच पडून राहिला. परंतु हल्लीं इंग्रज लोकांनीं वेंदिदाद तर काय, पण हिंदूलोकांच्या वेदाच्या पुस्तकांचें देखील इंग्रजींत भाषांतर केलें आहे, व त्यावर संस्कृतांत टीका लिहिली आहे. आणि संस्कृत, मराठी, गुजराथी, उर्दू, तामिल,

फारशी अशा भाषा शिकलेले इंग्रज मुंबईंत व सर्व भरतखंडभर पस-रले आहेत. हा त्यांचा किती स्तुत्य गुण आहे! गव्हर्नर चार्लस बून ह्यांनीं ही सन १७१५त घारापुरीस जाऊन तेथील शोध केला होता. व तेथील मूर्तींचीं चित्रें काढून त्यांचा वृत्तांत लिहिला होता. आणि ह्यानंतर या स्थलाचें साद्यंत वर्णन चित्रांसुद्धां प्रसिद्ध झालें आहे. सारांश इतकेंच कीं, इंग्रज लोक एथें आल्यापासून असे शोध करायास लागले होते, तरी अद्याप त्यांनीं तें काम सोडून दिलें नाहीं. दिवसेंदिवस त्यावर नव्या नव्या कल्पना बसवीतच आहेत. व त्यांतून नवीन सारांश काढीतच आहेत. यांनीं अशा कृत्याबद्दल आजपर्यंत हजारो रुपये खर्च केला असावा. सनदी कामगारांस मराठी, उर्दू, गुजराथी, कानडी, तुळवी, किंवा कोणती ही मुलखी भाषा शिकल्याशिवाय कलेक्टरचें किंवा मोठ्या हुद्याचें काम मिळत नाहीं. आणि राजनीतिही हीच आहे कीं, जा लोकांवर अंमल करावा त्यांची भाषा त्या कामगारास आली पाहिजे, ह्मणजे त्याजकडून बहुधा व्यवस्था नीट राहते.

संस्कृत, अरबी, उर्दू, मराठी, गुजराथी आणि दुसऱ्या कित्येक एतद्देशीय भाषांवर इंग्रज विद्वानांनीं मोठमोठाले कोश केले आहेत. कांहीं वर्षांमागें या शहरांत जनरल व्ह्यान्स केनडी नांवाचा एक इंग्रज कामगार होता. यास पांच सहा मुलखी भाषा चांगल्या येत असून तो संस्कृतात निपुण होता असें सांगतात. सरकारांत कोणी शास्त्री, पंडिताची गरज लागली असतां त्यास या साहेबाकडे प्रथम परिक्षा देण्यास पाठवीत. कित्येक आमचे शास्त्री, पुराणीक, व पंडित एकाद्या श्लोकाचा अन्वय चांगला लागला नाहीं, तर याजपाशीं जाऊन आपली शंका निवारण करून घेत. यानें मराठी आणि इंग्रजी, आणि इंग्रजी आणि मराठी असा एक कोश करून सन १८२४ त छापिला होता. याजकडे संस्कृत व दुसऱ्या देशभाषांतील पुस्तकांचा भरणा फार होता. सन १८४० च्या सुमारास त्याचा काळ झाला. त्यावेळीं याचें वय ९५ वर्षांचें होतें. तो एवढा वृद्ध होता, तरी संस्कृत व दुसरे ग्रंथ अवलोकन करणें यानें सोडिलें नव्हतें. इतका विद्वान असून तो सद्रव अंतःकरणाचा, व निःसीम उदार, असून यास एतद्देशीय लोकांची कींव फार होती.

सन १७२० मध्यें सगळे मुंबई खात्यांत चाळीस सनदी कामगार होते आणि त्यांचे पगार ही लहान होते. गव्हर्नरास सालिना ३,००० डेपुटी गव्हर्नरास १,०००, कौन्सलांतील तिसऱ्या हुद्देदारास ७०० रुपये; यावरून बाकीच्यांस काय मिळत असेल त्याचें अनुमान होईल. परंतु याखेरीज त्यांचा अन्नखर्च व दुसरा इतमाम दरबारी खर्चांतून होत असे. व त्यांस प्रतिवर्षी दुसरें बक्षीस मिळत असे. लष्करी खात्यांतील पगार तर याहून कमीच होता. आणि तो दर सहा महिन्यांनीं एकवेळ मिळत असे. त्यावेळीं दोन डाक्तर होते त्यांस ३५० रुपये सालिना होते. आणि पाद्रीस सालिना ५०० रुपये व दुसरे पांचशें बक्षीस मिळत. ह्यावेळीं सगळा एक उपाध्याय ह्या बेटांत होता. पुढें सरकारी खात्यांत जेवणाचें खटलें तोडून जेवणखर्चाबद्दल सनदी कामगारांस दर महिना २५ रुपये जाजती द्यावे असें ठरलें. यामुळें तें द्रव्य पोटखर्चास पुरत नाहीं, तर दर असामीस सुमारें ५२ रुपये चाकरासुद्धां खर्च होतो, तर आह्मास तितकी तरी रकम असावी ह्मणून १७३९ त सर्व सनदी कामगारांनीं त्यावेळचे गव्हर्नर हनराबल स्टीवन्‌ला इस्कायर यांस अर्ज केला होता, त्यांत इतकेंच लिहिलें होतें कीं, मुंबईंत सर्व प्रकारची महर्गता चालल्यामुळें २५ रुपयांनीं पोटखर्च भागत नाहीं. तर सरकारांतून आह्मास ५२ रुपये तरी मिळण्याची तरतूद व्हावी.

सन १७०० च्या सुमारास कंपनी सरकाराकडून मुंबईंतील गव्हर्नर साहेबांस असें लिहून आलें कीं, मुंबई टापूबद्दल खर्च फार होतो, व उत्पन्न थोडें, सबब दुय्यम गव्हर्नर साहेबांचा मुशारा तोडून दरमहा १०० रुपयांवर आणावा, आणि सर्व मुंबई शहराचा वार्षिक खर्च ७०,००० च्या आंत असावा, ह्या इतक्या रकमेंत गांवखातें, लष्करी खातें, व धर्मखातें ह्या सर्वांचा खर्च पुरवावा. जकात व जमिनीचा वसूल मिळून यावेळीं सरकारास ९४,२०० रुपये सालिना उत्पन्न होत असत.

ह्या प्रकारची मुंबई बेटाची पूर्वस्थिति. आतां तिच्या हल्लींच्या स्थितीकडे क्षणभर लक्ष देऊन पाहा— पूर्वीं ज्या सत्तर हजार रुपयांनीं एका वर्षाचा खर्च भागत असे, ते आज एका दिवसाच्या देखील खर्चास पुरत नाहींत. पूर्वीं

गव्हर्नर साहेबांस जें वेतन दरमहा मिळत होतें तें हल्लींच्या गव्हर्नरास दर दिवसास मिळतें. या पलिकडे दुसरें आश्चर्य तें कोठें राहिलें! फक्त नवे रस्ते बांधण्यास, रस्त्यांची दागदुजी ठेवण्यास व ते शिंपण्यास आणि शहरांत स्वच्छपणा ठेवण्यास व पाणी पुरविण्यास हल्लीं सालिना सरकारास सुमारें दहा लाख रुपये खर्च होतो. यावरून दुसऱ्या खर्चाची अटकळ करितां येईल. उत्पन्न ही तसेंच वाढलें आहे. जकाती बद्दलच सरकारास प्रतिदिवशीं चाळीस पन्नास हजार रुपये उत्पन्न होतात.

सन १७६८ च्या पूर्वीं मुंबई बेटांतील सर्व श्रीमंत व स्थावर मिळकतीचे मालक बहुधा कांपाच्या मैदानांत रहात होते. याठिकाणीं लोकांच्या मोठमोठाल्या हवेल्या व देवळें होतीं. संभावित लोकांची वस्ती ह्मटली ह्मणजे पूर्वीं कोटाच्या दरवाज्यापासून मशीदबंदराच्या अलीकडे होती. कांपाच्या मैदानांत ज्या ठिकाणीं सद्यः धोबी लोक कपडे धुतात त्या ठिकाणीं पुरातन मुंबादेवीचें व दुसरीं चार पाच हिंदू लोकांचीं देवळें होतीं. तसेंच पोर्टुगीझ् लोकांचें एक मोठें देऊळ अलीकडचे बाजूस होतें. आणि त्याच्या अलीकडे जुमामसीद असे. ती कंपनी सरकारानें किंमत देऊन मोडून टाकून सध्याच्या ठिकाणीं बांधायास जागा दिली. कांपाच्या मैदानापुढील सर्व जमीन मोकळी होती. ज्यावेळीं किल्ला बांधण्याचें व त्या सभोंवते चर खणण्याचें काम सुरू केलें, तेव्हां लोकांला घरांचें व जमिनीचें मोल देऊन तीं मोडून टाकिलीं. आणि सध्याचें कांपाचें मैदान तयार केलें. यावेळीं घरदारवाले व स्थावर मिळकतीचे मालक असे सुमारें ९०० गृहस्थ मुंबईंत होते. त्यांत ब्राह्मण व वाणी १०० होते.

सरकारास खर्च फार आणि उत्पन्न कमी झाल्यामुळें रयतेकडून चार किंवा पांच टक्यांच्या व्याजानें द्रव्य घेऊन सरकारी खजिन्यांत दाखल करून गव्हर्नर जनरल यांच्या सहीची चिटी सरकारांत द्रव्य ठेवणारांस देऊन त्यांस त्याबद्दल सहा सहा महिन्यांनीं व्याज देत जावें, असा मुख्य इंग्रज सरकाराकडून सन १७२० मध्यें हुकूम मिळाला. तेव्हांपासून सरकारी चार व पांच टक्यांच्या तिजोरीच्या नोटी सुरू झाल्या.

ह्याचवर्षी पोर्टुगीझ्लोकांचें व कंपनीसरकाराचें वैमनस्य पडल्यामुळें त्यांनीं वांदऱ्याचा आणि मुंबईचा संबंध तोडिला, त्यावेळीं इंग्रज सरकारानें मुंबईत दंवडी फिरविली कीं, सर्व लोकांनीं २१ दिवसांच्या आंत माहिमास निघून जावें, परंतु हा तंटा आंतच्याआंत मिटल्यामुळें मुंबईतील लोकांस शहर सोडून जाणें पडलें नाहीं.

इसवी सन १७७५ मध्यें मोठ्या कुलाब्यास दांडी बांधिली, व मुंबईतील किल्ला फिरून वांधून मजबूत केला. हे सर्व किल्ले मिळून सरकारास सुमारें एककोटी रुपये खर्च झाला. ही दांडी बांधण्याचें कारण शत्रूंचीं जहाजें आलीं असतां ह्या दांडीवरून दिसावीं. दुसरें, जीं जहाजें रात्रीचीं या बंदरांत येतात त्यांस आसपासचे खडक नसमजल्यामुळें खडकावर आपटून फुटण्याचें भय असल्यामुळे ह्यांस ह्या दांडीवर दिवा लावल्यानें सरळ मार्ग लक्षांत यावा. तिसरें, जीं तिर्कटी तारवें युरोप वगैरे दुसऱ्या खंडांतून येतात त्यांवरील कपतान लोकांस बंदराची माहितगारी नसल्यामुळें त्यांचीं तारवें भलत्याच ठिकाणीं जाऊन त्यांचा नाश होत असे. अशीं गैरमाहिती जहाजें दूर असताना दांडीवरून दुर्बिणीच्या योगानें पाहून, त्यांस नीट मार्गानें आणण्यास माहितगार तांडेल पाटवितां यावे. असीं याचीं अनेक कारणें आहेत. ही दांडी बांधल्यानें तारवांचा बचाव झाला. आणि सहस्रावधि लोकांचे जीव वांचले. व लाखो रुपयांच्या मालाचें रक्षण झालें.

दांडी बांधिली आहे ती डोंगरी समुद्राच्या सपाटी पेक्षां सत्तर फुटी उंच आहे. आणि दांडीची उंची ८९ फुटी आहे; मिळून ह्या दांडीची उंची १५९ फुटी असून हिच्या पायथ्याचा घेर सुमारें ७० हात आहे. हींत पूर्वी एकच मोठें कंदील असून त्यांत दिवे लावीत. परंतु सन १८४७ पासून कळसूत्र करून अशी कृति केली आहे कीं, दिवे लावले ह्मणजे हीं कंदिलें उजेडे पर्यंत एकसारिखीं फिरत असतात. तेणेंकरून त्यांचा प्रकाश चौफेर सारखा फांकतो. यांत प्रतिदिवशीं सुमारें दीडमण तेल जळत असतें. ही दांडी बाराकोशांच्या अंतरावरून दृष्टीस पडत्ये. ही जाऊन पाहाण्यास कोणी अनमान करूंनये.

कंपनी सरकारानें बंदुकीची दारू करण्याचा कारखाना केव्हांपासून घातला त्याचा बराबर शोध लागत नाहीं, परंतु त्यांची वहिवाट चालू झाल्यानंतर पांच दहा वर्षांनीं. दारूचा कारखाना सुरू झाला असें वाटतें. प्रथम तो धाकट्या कुलाब्यास होता. सन १७२८ त लेफ्टनेंट आर्चिबाल्ड क्यांपबेल नांवाच्या एका प्रीन्सेस क्यारोलीना या जहाजावरील गृहस्थास इंजनराचें काम दिलें होतें. त्या वेळीं एथें कोणी इंजनेर नव्हते व खर्च भारी होतो, सबब इंग्लंडाहून कोणास पाठवून ही देत नसत. यानें प्रथम धाकट्या कुलाब्यास दारू करण्याची एक मोठी वखार बांधिली आणि तींत मोठा राट करून वाऱ्याच्या योगानें दारू दळून तयार करावी असा कारखाना घातला होता. परंतु एथील लोकांस हें काम बराबर करितां येणार नाहीं, असें ठरवून तें बंद केलें. आणि त्या बद्दल २४ घाणे घालून त्यांस टोणगे बांधून दारू तयार करून घेत. नंतर तेथील जागा बराबर नाहीं असें पाहून कांहीं काळानें ते फुके सवंग विकून टाकिले. आणि कांपावर पालोगेटाच्या दरवाज्याजवळ नवा कारखाना घातला. तेथून कामाठपुरामध्यें नेला होता. नंतर जेव्हां कामाठपूर वसून तेथील वस्ती फार वाढल्यामुळें एक दोन वेळां अपाय घडून आले, तेव्हां माजगांव हें एकांतस्थळ व तेथें लोकांची दाटी फार नाहीं असें पाहून, सन १७९० मध्यें हा माजगांवास नेला. परंतु तेथंही हल्लीं लोकांची वस्ती फार होत चालली आहे. एथें प्रतिवर्षीं सुमारें ९०० पिपें ह्मणजे ६९,००० रत्तल दारू होती. मुंबईत ही दारू करण्याचा दुसऱ्या कोणास हुकूम नाहीं. ह्या कारखान्यांत प्रतिदिवशीं शेंदीडशें लोक खपतात. व दरमहा ह्या प्रीत्यर्थ सरकारास दहा पंधरा हजार रुपये खर्च आहे. बंदुकीची दारू भलत्यासच विकायाचा हुकूम नाहीं. ज्या कोणास घेणें असेल त्यानें ती घेण्याचें बराबर कारण दाखविलें पाहिजे, तेव्हांच ती मिळते.

प्रकरण ६.

बाजार—कांपाचें मैदान—किल्ल्यांतील रचना— बंबखाना— जामदारखाना इत्यादि—मार्किस आफ् कार्नवालिस, व वेलसली यांचे पुतळे—लोकसंख्या— निरनिराळ्या ठिकाणांची वस्ती— मासळीबाजार—सन १८०२ आणि १८२२ सां मधील भयंकर आग—वादळें— वायव्य प्रांतांतील दुष्काळाचें निवारण करण्याचे प्रयत्न— पारशी लोकांचें औदार्य.

मुंबई शहरांत जागोजागीं लहान मोठे असे अठरा बाजार आहेत. त्यांत शहराच्या मध्यभागीं जुमामशिदीजवळ जो आहे तो मुख्य. त्यास मार्किट असें ह्मणतात. ह्या स्थलाची रचना मोठ्या चतुराईनें केली आहे. पूर्वी मुंबईंत वस्ती थोडी व व्यापाराचीही तादृश धकाधकी नव्हती, सबब माल विकणारे लोक सांपडेल तेथें बसून माल विकीत. ह्या मार्किटाची जागा अस्सल एका वाणी सावकाराची होती, असें सांगतात. ह्या परोपकारी गृहस्थानें ती बाजारासाठीं धर्मार्थ देऊन लोकांस तेथें बसून भाजीपाला व फळफळावळ विकायाचा हुकूम दिला. मग कांहीं वर्षेपर्यंत लोक त्या जाग्यांत बसून माल विकीत. जसें अन्नछत्र व धर्मपोई घालण्यात आणि विहीर व तलाव बांधण्यांत पुण्य आहे, तसेंच धर्मार्थ बाजार बांधण्यांतही आहे, असें हिंदूलोक मानितात. त्या अभिप्रायानें ही जागा त्यानें धर्मार्थ सोडिली. पुढें कांहीं वर्षांनीं डंकन साहेब यांच्या कारकिर्दींत सन १८०९ त ह्या जाग्यांत सरकाराने सोईवार इमला बांधून लोकांस बसायासाठीं जागा करून दिली. परंतु अमुकानेंच अमुक ठिकाणीं बसावें, व ही अमक्याची जागा आणि ती तमक्याची जागा असें कांहीं ठरविलें नव्हतें. त्या वेळीं अशी वहिवाट होती कीं, पहांटेस उठून जो प्रथम येऊन ज्या जाग्यांत बसेल ती त्याची जागा. कोणत्याच जाग्यावर कोणाचा हक्क नसे. परंतु भाजी विकणाऱ्या लोकांनीं

आपआपले बांक आणून घातले होते, सबब जो तो आपआपल्या जाग्यांत बसे. पूर्वीं ह्या मार्किटांत हल्लींच्या सारिखी सोई नव्हती. पावसाच्या दिवसांत गुडघ्या एवढा मधून चिखल होत असे, व जागोजागीं दगड टाकून त्यांवरून उड्या मारून लोक जात. अशा दिवसांत ह्या मार्किटांत जायाचें ह्मटलें ह्मणजे मोठें जिवावर येई. पुढें सुमारें सन १८३८ त सरकारानें त्याचा जीर्णोद्धार केला, आणि त्याला सद्ध्याची रचना दिली. ह्या मार्किटाचा पूर्वींचा वृत्तांत बरावर कोठें सांपडत नाहीं. एथें बसून भाजी विकण्याबद्दल सरकारास कांहीं देणें पडत नाहीं. ह्या बाजारांत मासळी वगैरे दुसरे पदार्थ विकण्याचा हुकूम नाहीं; ह्मणून हें निर्मळ व स्वच्छ दिसतें. हा बंदोबस्त फारच चांगला आहे.

ह्या मार्किटांत जेथें फळें विकतात तेथील तुळईवर समोरच एक फळी मारली आहे. तिजवर इंग्रजी व गुजराथी भाषेंत असें लिहिलें आहे.

"भाजीपाला, फळफळावळ विकण्याचें मार्किट. धि आनरबल जोनाथन डंकन इस्क्वायर."

जाहिरखबर.

"हें मार्किट भाजीपाला, फळफळावळ व फुलें, पानें, इत्यादि विकण्यासाठी तयार केलें आहे. असा माल विकणाऱ्या कोणत्याही जातीच्या लोकांस एथें बसून विकायास मोकळीक आहे. एथें बसण्याबद्दल त्यांस, कर, फी, दस्तुरी व कोणत्याही प्रकारचें देणें पडणार नाहीं."

काळबादेवीकडून निघावें ह्मणजे प्रथम रामदास, रामलाल, व दुसऱ्या प्रख्यात सावकारांच्या पेढ्या; कांहीं पावलें पुढें चालून जावें ह्मणजे पश्चिमेस भुलेश्वराचा बाजार, व उत्तरेस भेंडीबाजार. एथें कांसारांच्या दुकानांची रांग, व घांसारी लोकांचीं दुकानें आहेत. यांच्या पुढें सर जमशेटजीच्या दवाखन्या पर्यंत सगळा बाजारच. कोणी मिठाई विकतो, कोणी कापड विकतो, कोठें तेलाचे घाणे, गाड्यांचे तबेले, व भटारखाने दृष्टीस पडतात. ते टाकून पुढें जावें तों चिनाई व गांवठी बांगड्या व इतर लाखेचे दागिने विकणाऱ्या कांसारांचीं व सुरती मोच्यांचीं दुकानें आहेत. एके बाजूस अरब लोकांची मोठी घोडसाळ आहे. हींव

सुमारें हजार पंधराशें अरबी घोडे असतात. मागें एथें एक उत्तम प्रतीचा घोडा आला होता, त्याची किंमत पांच हजार रुपये सांगत. बहुधा श्रीमान् लोक ह्या घोडसाळींतूनच घोडे विकत घेतात. अशा घोडसाळी तीन चार ठिकाणीं आहेत. परंतु ही सर्वांहून मोठी. पुढें भायखळा; ह्या स्थळीं प्रतिदिवशीं पहांटेस बाजार भरत असतो, त्यावेळीं वांदरें, माहीम, वरळी, परळ, माटुंगें, माजगांव, कुरलें, शीव वगैरे ठिकाणांतून माळी लोक टोपल्या भरून अनेक जातीचें माळवें सुमारें दोन घटिका रात्र असतानां एथें आणितात. तें मुंबईतील भाजी विकणारे लोक एकठोक खरेदी करून जागोजागीं नेऊन विकतात. हा बाजार सगळा तास दीड तास भरतो. आणि तो सूर्योदय होण्या पूर्वीं सर्व उलगडून सामसूम होऊन जातो. कांहीं अंशीं ह्या शहरांतील प्रत्येक रस्ता अलाहिदा बाजार आहे. जिकडे पाहावें तिकडे अनेक जातीचे कारखाने व कारागीर लोकांची धामधूम. कोणी सोडावाटर तयार करितात; कोणी तेल काढतात; कोणी गाड्या रंगवितात, कोणी कलाबतू तयार करितात.

पूर्वेकडेस मुंबादेवीच्या चौकीकडून फिरावें इतक्यांत लाखोरुपयांचे हुंडीवाले व पेढीवाले सावकार स्वच्छ बैठकीवर लोडास टेंकून बसले आहेत; त्यांसमोर चाकरांची धामधूम चालली आहे. अशीं पांच पन्नास दुकानें लागतात. किंचित् पुढें अफिणीचा सट्टा करणाऱ्या मारवाड्यांची व दुसऱ्या गुजरलोकांची टोळी जमून रस्त्यावर रेंटारेंटी करीत व हाकाट्या मारीत आहे. मुंबादेवीच्या देवळामागें एकसारखीं रांगीनें शालवाल्यांचीं दुकानें आहेत. तेथें काय विचारता! वर खालीं जिकडेतिकडे शालीच. एकादा गठ्ठा उघडून पाहावा ह्मणजे अनेक रंगांच्या व जरीकांठांच्या अमोलिक किमतीच्या अमृतसरी व काश्मिरी शाली दृष्टीस पडतात. त्या पाहूनच मनुष्याचें मन गर्क होऊन जातें. अंमळ पुढें जावें ह्मणजे चहूंकडे मोत्यें, हिरे, रुपें, विकणाऱ्यांच्या पेढ्या जागोजागीं चकचकतात. किंचित् पुढें एकास एक लागलेलीं तांबटांचीं दुकानें. त्यांत वरखालीं आजूबाजूस लहान मोठीं अनेक जातीचीं नवीनच घडलेलीं तांबडीं व पिवळीं लखलखीत भांडीं रचलेलीं दृष्टीस पडतात. मध्येंच दोन तीन सकलादीचीं, सोनारांचीं, व सोनें कसून पाहाणाऱ्या छाप-

वाल्यांचीं दुकानें आहेत. तीं टाकून पांचसात पावलें पुढें गेलें नाहीं इत-क्यांत हलवायांचीं दुकानें आहेत, तेथें काय विचारतां! एकावर एक बांक मांडून त्यांवर तांबडे, पिवळे, हिरव्या रंगाचे, कागद पसरून अनेक प्रकार-च्या मिठायांनीं भरलेल्या परातीं रचून ठेविल्या आहेत; ज्या पाहातांच म-नुष्याचें मन तृप्त होऊन जातें. त्यांच्या बाजूस गांधींचीं दुकानें, त्यांत अनेक तऱ्हेच्या औषधी व वनस्पति भरलेल्या आहेत, त्यांत कित्येक गांधी पुड्या बां-धीत आहेत. मध्येंच रस्त्याच्या बाजूस हात दीड हात पंचा नेसलेला व फा-टके कपडे आंगांत घातलेला, असा गुजराथी ब्राह्मण पत्रावळी व द्रोणाचे पुडे मांडून बसलेला दृष्टीस पडतो. अशा पत्रावळी व द्रोण विकणारे इतक्या जाग्यां-त कोनाकोपऱ्यास बसलेले जिकडेतिकडे आहेत. पुढें दोन्ही बाजूंनीं भुसाऱ्यांचीं-दुकानें. ज्यांत अनेक प्रकारचें धान्य टोपल्यांत व मोट्यांत भरून ठेविलें आहे, व मारवाडी लोक चौरंगावर बका सारिखे गिऱ्हाइकाची मार्गप्रतीक्षाकरीत आहे-त. आणि जे कोणी त्यांच्या तावडीस सांपडतील त्यांस फसविण्यास अनेक युक्ति करीत आहेत. यांच्या पाशांत सांपडलें असतां ठकल्यावांचून निभाव होणें कठीण. तशांत उचापतीचें खातें असलें ह्मणजे काय विचारता! एकाचे दोन. "उचापतीचें पोतें आणि सवाहात रितें" अशी ह्मणच आ-हे. एथून थोडेसें पुढें तूप, साखर, तेल, व नारळ विकणाऱ्यांचीं दुकानें; त्यांच्या बाजूस मारुतीच्या समोर विलायतीकापड विकणाऱ्यांचा नवा घातलेला बाजार, असे अनेक प्रकारचे थाट दृष्टीस पडतात. मग समोर पूर्वेकडे तोंड फिरविलें ह्मणजे मार्कीट दृष्टीस पडतें. जुमामशिदीस लागून दोहीं बाजूंस-मसाल्याचीं दुकानें आहेत. त्यांच्या शेजारीं सोन्या रुप्याचे दागिने विकणा-ऱ्यांच्या पेढ्या; त्यांच्या समोर अत्तर, गुलाब, अबीर, उदकाड्या, पिंजर इत्या-दि सुगंधि द्रव्यें विकणाऱ्यांचीं दुकानें दिसतात. रस्त्यावर त्यांच्या समोर ल-वंगा, एलची, जायफळ, जायपत्री इत्यादि गरम मसाल्यांचीं दुकानें आहेत त्यांच्या मागें दुसऱ्या रांगेंत बदाम, खिसमीस, खजूर, खारका, इत्यादि मस्क-ती मेवा विकणाऱ्यांचीं दुकानें वीस पंचवीस एकास एक लागून गेलीं आहेत त्यांच्या मागें फळबाजार; आणि त्याला लागून शाकभाजी इत्यादिकांचीं दुकानें

पुढें पूर्वेकडेस नळाच्या अलीकडे सगळा बाजारच. चहूंकडे बोहऱ्यांचीं, सोन्या रुप्याचे दागिने, व रेशीम कलाबतू इत्यादि अनेक तऱ्हेचा माल विकणाऱ्यांचीं दुकानें एकास एक लागून गेलीं आहेत. आणि अनेक जातीचे कारागीर लोक दुकानांत काम करीत आहेत, व जिकडेतिकडे भटारखान्यांत मुसलमान व कच्छी लोकांची गर्दी जमली आहे असें दृष्टीस पडतें. एथें तयार केलेलीं मातीचीं भांडीं विकणाऱ्यांचीं दुकानें जागोजागीं आहेत. गांवठी मातीचीं भांडीं या शहरांत प्रतिवर्षीं सुमारें २४,००० रुपयांचीं खपतात, असा आकार काढिला आहे. एका बाजूस एक सारखीं पांच दाहा पेट्या व इडपे विकणाऱ्यांचीं दुकानें. एथें अनेक तऱ्हेच्या लहान मोठ्या पेट्या सांपडतात. तसेच पलंग व गाद्या विकणाऱ्यांचे कारखाने आहेत. एथें एक हातभर देखील जागा रिकामी नाहीं, एथील लोक नेहमी उद्योगांत असतात. ते बहुधा सर्व गुजराथ प्रांतस्थ आहेत.

आतां मार्किटांत जाऊन चहूंकडे दृष्टि फेकून पाहावे, ह्मणजे उसाच्या भाऱ्यांचे गंज, फुलांच्या राशी, लिंबांचे ढीग, व दुसरे पदार्थ चहूकडे लागून गेले आहेत. तशाच अनेक तऱ्हेच्या पालेभाज्या, फळभाज्या, पपनसांचे एकावरएक रचलेले गंज, मस्कती डाळिंबांच्या टोपल्या, रसभरित परिपक्व अंजिरें, पिवळया व तांबड्या केळयांचे लेंगर, हिरव्या व तांबड्या द्राक्षांचे घड टोपल्यांत रचले आहेत, आणि आंबे, फणस, पेरू वगैरे अनेक रंगांच्या फळांची जिकडेतिकडे गर्दी होऊन गेली आहे. अनेक ऋतूंत अनेक जातीच्या फळांच्या हंगामाचा भर असतो खरा, परंतु मुंबईच्या मार्किटांत एकादे वेळीं ह्मटला तो मेवा बारमाही सांपडतो. त्याची किंमत मात्र जबर पडती आंब्याच्या दिवसांत तर हें स्थळ फळांनीं एवढें प्रफुल्लित व सुशोभित होऊन जातें कीं, कित्येक सहज अनेक तऱ्हेचे आंबे नजरेस पडावे ह्मणूनच एथें जाऊन येतात. या ठिकाणीं आंब्याच्या दिवसांत किमानपक्ष चाळीस पन्नास जातीचे व रंगांचे आंबे दृष्टीस पडतात. एथें ह्मटला तो पदार्थ सांपडतो. द्रव्य मात्र खर्चिलें पाहिजे. कधींकधीं रुपयाचे दोन आंबे, चार डाळिंबें, आठ अंजिरें, व दाहा केळीं या दरानें फ-

ळें खपतात. नळाच्या पलीकडे बोहरी लोकांचीं दुकानें आहेत. त्यांत विलायती, चिनाई, व अनेक देशाचें तऱ्हतऱ्हेचें सामान विकतात. त्यांच्या शेजारीं पिंजारी, कांतारी, व बांगड्या आणि लाखेचे दागिने विकणारे यांचीं दुकानें पांच पंचवीस लागून गेलीं आहेत, व बाजूस रंगारी लोक राहतात. पुढें तखलाचे डबे, कंदिलें, हांड्या, गलासें वगैरे सामान, व दुसरा अनेक तऱ्हेचा माल विकणाऱ्यांचीं दुकानें. एथील सुमारें औरसचौरस अर्धकोश जमिनींत अनेक तऱ्हेचीं दुकानेंच भरलेलीं आहेत. थेट मशीदबंदरापासून डोंगरीपर्यंत सगळा बाजारच. या शहरांतील बाजार पहाटेस भरतात, ते दहा घटिका रात्रीस उठतात. भाजीतरकारी विकणारे मात्र किंचित् लवकर उठून जातात.

मार्किट सोडून दक्षिणेकडेस ह्मणजे कांपाकडेस जायास निघालें ह्मणजे प्रथम खजूर, खारका, खोबरें, बदाम, खिसमीस इत्यादि मेवा विकणाऱ्यांचीं कांहीं दुकानें लागतात. मार्किटांतील परचूरण माल विकणारे लोक बहुत करून मगरूर व बेपरवा असतात. कोणी कितीही सात्विक व अब्रूवाला त्यांच्या दुकानांवर माल घेण्यास गेला असतां आर्जवानें बोलायाचेच नाहींत. मिर्च्या, कोथिंबीर, विकणारे देखील ह्याप्रमाणें वागत असतात. ते एका पैच्या पदार्थास अर्धआणा किंमत मागतील इतकेंच नाहीं, परंतु असें ह्मणतीलः— "पाहिजेतर घे नाहींतर चालताहो" इतके हे लोक उद्धट असतात. पुढें कापडबाजार, ह्या ठिकाणीं सुमारें शंभर दीडशें दुकानें आहेत. यांत विलायती कापड, धनवडी सणंगें, किनखाप व अनेक तऱ्हेचीं उंची वस्त्रें विकतात. मुंबईतील सर्व प्रकारच्या तर्कटाचा व लबाडीचा उत्तम प्रकारचा मासला एथें सांपडतो. दुकानांत दाट पडदे लावून अंधार केला आहे, व पुढें बांकेवर मानभावाचें सोंग घेऊन एक दोन भाट्ये डोकें बाहेर काढून टपत बसले आहेत, आणि कोणी गैरमाहीत भोळसर गृहस्थ कांहीं सणंगें खरेदी करायास आला असतां त्यास फसवीत आहेत. हा सर्व प्रकार दृष्टीस पडतो. हे मुंबईतील साधे भोळे व्यापारी एका रुपयाच्या सणंगास पांच रुपये किंमत मागतात, इतकेंच नाहीं, परंतु पांच रुपये घेऊनही ठेवणी-

चें, फाटकें, असें कापड त्याच्या हातीं लावितात. आणि समयानुसार तो कांहीं तक्रार करूं लागला तर त्यास मुष्टिमोदक व थापटपोळ्या देण्यासही मागें पुढें पहात नाहींत. पंचवीस तीस वर्षांमागें ह्या कापड विकणाऱ्या भाट्यांचा व इतर दुकानदारांचा गरीब गुरीब लोकांवर फारच जुलूम असे. परंतु हल्लीं मिस्तर फोर्जेट यांचा अंमल पोलिस खात्यांत चालू झाल्यापासून पुष्कळ बंदोबस्त झाला. कापडवालेच ठकवितात असें नाहीं. परंतु सोन्या रुप्याचे पेढीवालेही अनेक प्रकारची ठकबाजी करितात. बाजारच्या लोकांस असें वाटतें कीं, गिऱ्हाइकास ठकविणें हा व्यापाऱ्यांचा हक्क. ही गोष्ट मोठी दुःखाची आहे कीं, मुंबईसारिख्या शहराच्या बाजारांत प्रमाणिकपणा अगदींच थोडा आहे. परंतु यांतही हर्ष मानण्याजोगें इतकें आहे कीं, मोठे व्यापारी, पेढीवाले किंवा बहुतेक एकठोक माल विकणाऱ्या लोकांत प्रमाणिकपणा आणि वचनाचा साचेपणा असतो. लबाडी ह्मटली ह्मणजे बहुतकरून किरकोळ माल विकणाऱ्यांकडे व हलक्या लोकांकडेसच फार असत्ये. प्रमाणिकपणाविषयीं सांगण्यास इतका आनंद होतो, तर प्रमाणिकपणाचा प्रत्यक्ष व्यवहार झाला असतां किती संतोष होईल! व्यापाऱ्यांस प्रमाणिकपणाच योग्यतेस चढवितो, आणि तोच त्यांचें वास्तविक भांडवल.

बाजाराच्या शेवटीं पश्चिमेस लोहारचाळ. एथें लोहार लोकांचे कारखाने व लोखंडी सामान विकणाऱ्यांचीं दुकानें आहेत. पुढें दक्षिणेस फिरावें ह्मणजे कांपाचें मैदान; याच्या एका कोपऱ्यास भाड्याच्या गाड्या उभ्या असतात, व दुसऱ्या बाजूस संध्याकाळचे पांच वाजतां मोची लोकांचा बाजार भरत असतो. त्यावेळीं एथें पांच पंचवीस मोची अनेक तऱ्हेचे व रंगांचे जोडे मांडून बसतात. लोहारचाळीच्या मागें आणि कांपाच्या मैदानाच्या समोर सलग मोठमोठाल्या इमारती आहेत. त्यांत अनेक तऱ्हेच्या व्यापाऱ्यांचीं दुकानें आहेत, व कांहीं टोलेजंग इमारती तयार होत आहेत. पुढें फ्रीचर्च देवालय, त्याच्या बाजूस सेलर लोकांस राहण्याचा एक मोठा विस्तीर्ण वाडा आहे, ह्या वाड्यास सुमारें एक लक्ष रुपये खर्च झाला. पुढें एल्फिन्स्टन विद्यालय, स्मालकाझ कोर्ट, बैबल सोसायटी, मनीविद्यालय अशा एक सारख्या

धोबीतळ्यापर्यंत इमारती लागून गेल्या आहेत. लोहारचाळीच्या वरच्या बाजूस मध्येंच थोडीसी जागा उघडी आहे, तींत जुने कपडे विकण्याचा बाजार भरतो. एथें सुमारें वीस पंचवीस मुसलमान लोकांचीं दुकानें आहेत. त्यांत सगळीं जुनीं व फाटकीं वस्त्रें भरलेलीं असतात. एथें सर्व जातीच्या लोकांचे कपडे विकत मिळतात. मडम लोकांचे घागरे, साहेब लोकांच्या इजारी, पारशी लोकांचे सदरे, मुसलमान लोकांच्या तुमानी, हिंदु लोकांचीं पागोटीं, आंगरखे, बंड्या, धोतरें, लुगडीं, शाली, चोळ्या, व सर्व प्रकारचीं जुनीं वस्त्रें, आण्यापासून दोन तीन रुपयांच्या किमतीचीं सांपडतात. विशेष काय सांगावें, एथें फाटके जोडे, तुटक्या वहाणा, मोडक्या पेट्या, असलामाल देखील विकतात. हा बाजार दोन प्रहरचा व संध्याकाळचा भरतो. यास चोरबाजार ह्मणतात. एथें ठक लोक जाऊन चोरीचा माल वहुधा विकीत असतात. असे चोरबाजार मुंबईंत पांच सहा आहेत. नळावर एक भिकारबाजार ह्मणून आहे, तेथें सगळे भिकारि लोक मिळून संध्याकाळचा दाणादुणा जो ते दिवसास भीक मागून जमा करितात, तो विकून टाकितात. रस्तोरस्तीं व गल्लोगल्लीं अनेक जिनसांचीं दुकानें आहेत. दुकानें नाहींत अशी जागा ह्या शहरांत कोठें विरळा. या शिवाय फेरेकरी लोक ह्मटला तो माल घेऊन सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत दारोदार हिंडत असतात. मुंबई ही एक पश्चिम हिंदुस्थानाची पेंठ किंवा बाजार आहे असें ह्मटल्यास कांहीं दोष नाहीं. सोनें आणि रुपें यांशिवाय ह्मटला तो माल दारापाशीं येतो. मोत्यें, हिऱ्याच्या, माणकांच्या, व पाचीच्या अमोलिक किमतीच्या आंगठ्या घेऊन जव्हेरी श्रीमंत लोकांच्या घरोघर फिरत असतात. तसेंच उंच उंच किमतीच्या शालींचे दिंड घेऊन शालवाले लोक फिरत असतात.

लोहारचाळीच्या खालीं कापडबाजाराच्या शेवटास सुमारें औरसचौरस अर्ध कोश जागा मोकळी आहे, तीस कांपाचें मैदान असें ह्मणतात. पुढें फांसीतळ्यावर धोबी लोक वस्त्रें धुतात. व आगगाडीची सडक सुरू होती. तें आगगाडीचें मुख्य ठिकाण. ह्या मैदानाच्या उजव्या आणि डाव्या बाजूस

काळ्या लोकांच्या पलटणी रहाण्याचें ठिकाण. व मध्यें उघड जागा रहाते, तींत जागोजागीं गोड्या पाण्याच्या विहिरी असून लष्करी लोकांस कवाईत शिकवितात. उजवे बाजूस जी जागा मोकळी आहे, तींत पलटणींतील साहेब लोकांचे तंबू मारतात. ते तंबू मार्गशीर्षांत मारतात, व वैशाखाच्या अखेरीस उठवितात. त्याच्या शेवटीं समुद्र किनाऱ्यास स्थायिक तंबू असून त्यांच्या आसपास रमणीय बाग केलेले असतात, व जागोजागीं छायावृक्ष लाविले आहेत. ह्या झावळ्यांच्या तंबूंची रचना आमच्या एकाद्या राजवाड्यापेक्षां ही अधिक असत्ये. आंत झुंबर, हांड्या, लावलेल्या असून दुसरें अमोलिक सामान रचलेलें असतें. तंबूच्या दोन ही बाजूस पलटणींतील आजारी लोकांस घालायाचे दवाखाने (हास्पिटलें) आहेत. हे दवाखानेही निर्मळ व स्वच्छ आहेत; एथें रोगी लोकांस आराम होण्याचीं सर्व साधनें केलीं आहेत. शेवटास बाजारगेटा समोर सकाळ संध्याकाळ गवळी लोक ह्मशी आणून दूध विकीत असतात, व भाडोत्री गाड्या उभ्या असतात. पुढें मुंबईचा किल्ला. हा किल्ला मजबूत व पाहाण्याजोगा आहे. सभोंवताले चर खणून त्यांत समुद्राचें पाणी घेतलें आहे. तें पाहिजे तेव्हां आंत घेतां येतें व बाहेर टाकितां येतें. पावसाचें, शहरांतील कांहीं भागाचें पाणी या चरांत उतरून नेलें आहे. ह्यांत गोडें पाणी असतें. ह्या किल्ल्यास कोठें तीन, कोठें दोन, कोठें एक असे तट व चर आहेत. आणि उत्तरेकडेस तीन व पश्चिमेकडेस एक असे चार दरवाजे आहेत. दक्षिणेकडील ह्या किल्ल्याचा भाग समुद्रांत आहे. याच्या तटावर तोफा व गोळे रचून ठेविले आहेत. दरवाज्यांचीं नांवें बाजारगेट, सालिगेट, चर्चगेट, * पालोगेट अशीं आहेत. सालिगेट हा लहान असून त्यांतून गाडी घोडा जात नाहीं. फक्त एथून लोक पाणी वगैरे नेतात; व कित्येक लोकांची रहदारीही असत्ये. चर्चगेटास पूर्वीं पवनचक्कीचा दरवाजा असें ह्मणत. कारण या दरवाज्यासमोर एक मोठा रहाट बांधून यास तारवा सारखीं बाहेरून शिडें लावून आंत घरट मांडून वाऱ्याच्या योगानें गहूं दळायाचा सरकारी कारखाना

* ह्याचें वास्तविक नांव आपालोगेट. आपालो हें ग्रीकलोकांच्या एका देवाचें नांव आहे.

घातला होता. हा कारखाना कांहीं वर्षांमागें काढून टाकिला. गुजराथी लोक ह्या कारखान्यास पवनचक्की असें ह्मणत. पूर्वीं ह्या कारखान्यांत गहूं दळून लष्करी लोकांस आटा पुरवीत असत, असें सांगतात. बाजारगेट आणि चर्चगेट ह्या दोनही रस्त्यांत किल्ल्याच्या दरवाज्यापासून कांपाच्या शेवटापर्यंत आठआठ दहादहा हातांच्या अंतरावर खांब रोवून ह्यांवर फाणसें बसविलीं आहेत. त्यांत नेहमी संध्याकाळचे सरकारी खर्चानें दिवे लावितात. दोहीं बाजूंनीं फाणसांच्या खांबांमधून एक सारिखे छायावृक्ष लावले आहेत. याबद्दल सरकारानें आजपर्यंत हजारो रुपये खर्च केले. ह्या चारही दरवाज्यांत नेहमी संत्रीचा पहारा असतो. बाजारगेटांतून आंत जाण्यास तीन दरवाजे लागतात. आणि पुढें जातांच प्रथम सकलादीचीं दुकानें लागतात. त्यांत अनेक रंगांची उंचनीच किमतीची बनात विकतात. पुढें मोठमोठ्या सावकारांच्या पेढ्या पांच पांच सहा सहा मजली घरांत वर खालीं दृष्टीस पडतात. अलीकडे बोहरी लोकांचीं बिलोरी सामानाचीं दुकाने, त्यांच्या लगत मार्किट आहे. हें अडमिरल सर एडवर्ड ह्युज साहेबाच्या सुचनेवरून सन १७९२ त बांधिलें होतें, तें एक दोन वेळा जळून गेलें. नंतर एतद्देशीय गृहस्थांनीं वर्गणी काढून हें बांधिलें. एथें फळफळावळ व दुसरा माल सांपडतो. व आसपास जिकडे तिकडे बोहऱ्यांची दुकानें आहेत. एथें विलायती, चिनाई, व इतर बिलोरी सामान भरलेलें असतें; व सुऱ्या, कांटे, चाकू, कातरी, फण्या, प्याले, बशा, गलासे, इत्यादि तऱ्हेवार जिन्नस सांपडतात. त्याच्या पुढें बराक्स ह्मणून मोठ्या इमारती आहेत, त्यांत लष्करी इंग्रज लोक राहत होते, परंतु हल्लीं यात सरकारी हपिसें आहेत. या इमारती बांधायास हजारो• रुपये खर्च झाला. ह्या डंकन साहेबाच्या कारकिर्दींत १८०९ त बांधिल्या होत्या. पुढें टंकसाळ व काळा किल्ला. ज्यांत तोफखाना व अनेक जातीची युद्ध सामग्री तलवारी, भाले, बर्चा, कटारी, वगैरे नाना तऱ्हेचीं शस्त्रें रचून ठेविलीं आहेत. हीं पाहण्यास सरकारी कामगाराची परमाणगी घ्यावी पडते. त्याच्या बाजूस लाखोरुपये भरलेला जामदारखाना असतो. ह्या किल्ल्याचा मोठा मजबूत दरवाजा आहे, त्यात सोलजरांचा पहारा असतो.

तिजोरीच्या व तोफखान्याच्या दरवाज्यांत ही हमेश पहारा असतो. ह्या कि-ल्ल्याच्या दरवाज्यांत नेहमी कांहीं सोलूजर असतात. व एथें तोफांचा व गोळ्यांचा सरंजाम जिकडेतिकडे रचलेला आहे.

तिजोरीच्या मागें ज्या किल्ल्याच्या भागास बंबेक्यासल किंवा काळा किल्ला असें ह्मणतात, त्यावर इंग्रजांचा बावटा नेहमी वाहात असतो. हा इंग्रजाचा झेंडा. हा सूर्योदयीं उभारितात, आणि अस्तमानीं उतरितात. सूर्योदयीं जेव्हां हा उभारितात तेव्हां कांपाच्या मैदानांत मरीन पलटणीचें ठाणें आहे, तेथें जे पहारेकरी संत्री लोक असतात ते सर्व उभे राहून लष्करी रिवाजाची सलाम झाडितात, व तेथें सुमारें पावघटिकापर्यंत इंग्रजी बाजा वाजवून शुभवार्त्ता सुचवितात. तसाच प्रकार संध्याकाळीं हा बावटा उतरल्या नंतर होतो. असे बावटे दुसऱ्या तीन ठिकाणीं आहेत. परळ, ताडदेव (महालक्ष्मीच्या डोंगरावर), आणि वालुकेश्वराच्या दांडीवर. परंतु तेथें कांहीं असा प्रकार होत नाहीं. इंग्लंडाहून आगबोट आली, ह्मणजे तिचें आगमन सर्व लोकांस कळावें ह्मणून ह्या बावट्याच्या काठीवर दुसरा बावटा उभारितात. तसेंच दुसरीं तिर्कटी तारवें आलीं ह्मणजे उभारितात. देशोदेशच्या जहाजांचे बावटे निरनिराळ्या रंगांचे असून त्यांवर निरनिराळीं चिन्हें असतात. त्या त्या देशांतून जहाजें आलीं ह्मणजे त्यांचे बावटे या काठीवर उभारितात. ह्या बावट्यांच्या खुणा समजून घेतल्या शिवाय हे समजायाचे नाहींत. यांचें एक मोठें बूक आहे.

अलीकडे टौनहाल. त्याच्या समोर एके बाजूस उत्तरेकडे बंबखाना आहे. त्यांत बंब व आग लागली असतां विझविण्याचें अनेक सामान असतें. ह्या प्रभु सारिखा रयतेचें अग्नीपासून रक्षण करण्यास सरंजाम तयार करून ठेवणारा कोठेंच अढळत नाहीं. मुंबईंत पांच सहा ठिकाणीं बंब असून या खात्यांत पन्नास पाउणशें लोकांस पगार करून नेहमी ठेविले आहेत. कोठें आगीचा प्रसंग आला असतां त्यांनीं तयार असलें पाहिजे. समय विशेषीं तसीच अडचण आली असतां मोठमोठे इंग्रज कामगार देखील आग विझविण्याच्या कामास लागतात. जिकडेतिकडे नळांतून पाणी नेऊन तयार ठेविलेलेंच असतें. त्यास अशा प्रसंगीं चावी फिरवून नळांतून पाणी बाहेर काढितात, आणि

आंग विझविण्याच्या कामास लावितात. कोटांतील बंबखान्यांत ९ बंब आहे-त, व पोलिस मास्तर याच्या स्वाधीन ७, व परळास गव्हर्नर साहेबाचे एथें १, व दर पलटणींत एकएक असे सर्व मुंबई मध्यें ३२ बंब आहेत. हे नेहमी चाखचोख करून ठेवितात.

ह्याच्या लगत सरकारानें वर्गणी करून शें दीडशें वर्षां पूर्वी बांधिलेलें मोठें पुरातन नाटकगृह होतें. तें कांहीं वर्षांमागें सरकारानें लिलांव करून विकलें. तें शेट बमनजी हुर्मुजी वाडिया यानें पन्नास हजार रुपयांस घेऊन त्यांत आपलें हपिस घातलें होतें. त्याच्या समोर "बंबे ग्रीन" ह्मणून सुमारें औरस चौरस ५०० हात जमीन मोकळी आहे. आमचे लोक ह्या जाग्यास चौक असें ह्मणतात. ह्या चौकाच्या मध्यभागीं लहान देवळी बांधून त्यांत लार्ड कार्नवालिस या नांवाच्या गव्हर्नर जनरल साहेबांचा पुतळा ठेविला आहे. हे साहेब मोठे दयाळू व भरतखंडाचें वास्तविक कल्याण कर्त्ते होते. सबब मुंबईतील गृहस्थांनीं त्यांच्या स्मरणार्थ त्यांचा हा पुतळा इंग्लंड देशांतून कोरवून आणविला. हे साहेब सन १८०५ त कलकत्ता एथें गव्हर्नर जनरल होते. त्यांची कृपादृष्टि सर्वत्र सारखी होती. ह्या पुतळ्याची स्थापना एथें सन १८२२ त झाली. ह्या पुतळ्याच्या आसपास मोकळें पटांगण आहे; त्यासभोंवते वृक्ष लाविले आहेत; व सागाचे खांबे रोवून त्यांतून चौफेर जाड लोखंडी सांखळ नेली आहे. ह्या पुतळ्याच्या स्तंभपदावर त्या नामांकित पुरुषाच्या कीर्त्तीचें वर्णन लिहिलें आहे.

ह्या पुतळ्यास कित्येक हमाल व दुसरे गरीब गुरीब लोक भजत व नवस घेत, व त्या समोर नारळ, विडा, दक्षिणा ठेवून मानणूक करीत. परंतु अलीकडे सरकारानें हें खूळ बंद करून टाकिलें आहे. आमचे लोक काय विचारता! सर्व गोष्टींत भोळे! दगडास कांहीं आकृति दृष्टीस पडली कीं, नारळ घेऊन त्यापुढें हात जोडायास धांवले. विचार करायाचे भरीस पडायाचे नाहींत.

बंबेग्रीन या ठिकाणीं जीं आसपास घरें वगैरे आहेत ह्मणून सदरीं लिहिलें आहे, तेथील कित्येक घरें सन १८६२ मे महिन्यांत सरकारानें विकत घेत-

लीं आहेत. व कित्येक ठिकाणीं सरकारी जागा होती ती विकून टाकिली आहे. आणि एथें नवीन मोठी चमत्कारीक रचना होणार. एथें शेट बमनजी हुर्मुजी वाडियाचें घर होतें, तें सरकारानें सहालक्ष रुपयांस खरेदी केलें. हेंच तीस चाळीस वर्षांमागें त्याच गृहस्थास ५०,००० स विकलें होतें. ह्या ठिकाणीं एकसारिखें पटांगण व सुंदर बाग करून मध्यें महाराणी विकृटोरियाचा पुतळा ठेवणार. हा पुतळा पंचरस धातूचा करणार. त्यास ५०,००० रुपये दाऊद ससून हे देणार असें वर्तमान पत्रांत छापिलें होतें.

दुसरा एक असाच जनरल वेलेस्लीचा पुतळा चर्चगेटा समोर मांडलेला आहे. ह्या प्रख्यात योद्ध्यानें सन १८०३ मध्यें मराठ्यांचा मोड करून मोठी कीर्त्ति मिळविली. ही लढाई आसे एथें झाली; त्या प्रसंगीं इंग्रज लोकांचा मोठा नाश झाला. तथापि या सरदारानें आपल्या अलौकिक शौर्यानें मराठ्यांचा समूळ पराजय केला. मराठ्यांचें लष्कर तीस हजार घोडेस्वार व दहा हजार पायदळ होतें. आणि इंग्रजांचें त्याचा एक पंचमांश होतें. तरी या धुरंधर योद्ध्यानें जय मिळविला. त्याच्या या पराक्रमाच्या स्मरणार्थ कलकत्यांतील सरकारानें १०,००० रुपयांच्या किमतीची एक सुंदर तलवार यास बक्षीस दिली. व हिंदुस्थानांतील लष्करांतील सरदार लोकांनीं यांच्या सन्मानार्थ एक सुवर्णाचें पात्र त्याजवर आसेच्या लढाईचें वर्णन लिहून नजर केलें, व दुसरीं भोजन समारंभाचीं रुप्याचीं पात्रें दिलीं होतीं.

हे प्रख्यात योद्धे सन १७९८ त गव्हर्नर जनरलच्या हुद्यावर होते; त्या वेळीं त्यांनीं मोठीं उदार कृत्यें केलीं. हे साहेब एतद्देशीय लोकांवर कृपादृष्टीनें पाहत असत, व यांच्या कारकिर्दींत व्यापाराची अबादानी झाली, सबब मुंबईंतील सावकारांनीं वर्गणी जमवून त्यांच्या स्मरणार्थ त्यांचा पुतळा इंग्लंड देशांतून तयार करवून सन १८१४ मध्यें एथें स्थापिला ह्या पुतळ्याचें कोरींव काम फारच कुशळतेनें केलें आहे. वेलेस्ली साहेब सिंहासनावर बसले आहेत, त्यांच्या हातांत एक तोडा आहे, व त्याच्या समोर एक पहिलवान मराठा उभा आहे. त्यास तो तोडा बक्षीस देण्यास हात उभारला आहे. त्यांच्या बाजूस मंडमीचा पुतळा आहे. तिच्या उजव्या हातांत पदक आहे,

त्याजवर असे शब्द लिहिले आहेत— "चातुर्य, शौर्य, प्रमाणिकपणा." ह्या तीन ही पुतळ्यांच्या पायाखालीं आसेची लढाई काढिली आहे. आणि याच्या पाठीमागें एक सिंह आणि सिंहीण असीं दोन चित्रें कोरलीं आहेत. हीं चित्रें कोरण्याची सफाई व त्यांची भव्य आकृति पाहून मनास मोठी संतोषवृत्ति प्राप्त होती. मुंबईंतील बहुतेक लोक ह्यास पाहिलवानाचें चित्र असें ह्मणतात. मुंबईच्या व्यापाऱ्यांचीं कृत्यें जींजीं ह्या शहरांत दृष्टीस पडतात तीं तीं राजमान्य असून यांच्या उदारपणाचे मोठे ध्वज आहेत.

हा पुतळा एथें स्थापिलेला पाहून मुंबईंतील कित्येक भोळ्या मराठे लोकांस मोठा हर्ष झालाकीं, आह्मासाठी कंपनी सरकार मेहरबान होऊन एक नवा विलायती देव आणिला आहे! मग काय विचारता! त्यांच्या आनंदास पार राहिला नाहीं. लागलेच याची पुजा करायास धांवले! पुष्कळ वर्षें पर्यंत ते ह्या पुतळ्या समोर नारळ फोडून शिरोणी वांटीत, त्याची पुजा करीत, व नवस घेत. परंतु सरकारानें असे पाहिले की, हे लोक केवळ अनाचार करितात, तर त्यांस प्रतिबंध करावा. आतां त्याच्या सभोंवताली लोखंडी कांबीची गराद करून आंत जाण्याची मनाई केली आहे. आणि कोणी पुजा करायास लागला तर त्यास सरकारी पटेवाला प्रतिबंध करितो.

शेवटास मांडवीच्या पाठीस लागून गिरण्या आहेत, ज्यां मध्यें शेंकडो मजूर लोक खपतात, व मोठयानें ओरडत आहेत. पुढें कोटांतील मांडवी; जिजवर जाऊन एक घटिका अर्ध घटिका उभें रहावें ह्मणजे काय काय उलाढाली होती त्यांचा मासला दिसतो. दक्षिणेकडे तोंड फिरवून पाहवें, ह्मणजे सर्व आखात आगबोटी, तिर्कटी तारवें, बतेले, बोटी, फतेमाऱ्या, कोठे, डोल यांहीं भरलेलें व मचवेवाले इकडून तिकडे व तिकडून इकडे माल व उतारू नेतात व आणितात, व हें सगळें बंदर नाचत आहे असें दृष्टीस पडतें. धक्यावर पाहवें तर कोठें घोडे उतरतात, कोठें तांब्याच्या पत्र्यांचा ढीग पडला आहे, कोठें लोखंडाच्या कांबी रचल्या आहेत, कोठें अफिणीच्या पेट्या रचून ठेविल्या आहेत, व अनेक तऱ्हेचा माल जिकडेतिकडे पसरला आहे; आणि सरकारी कामगार पेट्या उघडून माल तपासीत आहेत, व

गरीबगुरीब लोकांस धमकी देत आहेत. वर हापिसांत जावें तर पांच पन्नास कारकून व इंग्रज कामगार आपआपल्या उद्योगांत चूर आहेत; सावकार लोक जिकडेतिकडे चिट्या घेऊन फिरत आहेत, आणि कारकून लोकांचें आर्जव करीत आहेत. एके बाजूस दोन तीन पेट्या मांडून सराफ बसला आहे; त्याच्या बाजूस त्याचा मदतनीस बेरीज घेत आहे. त्याच्या पुढें रुपयांचा ढीग व बाजूस नोटींचा पुडका आहे, असे अनेक व्यापार दिसतात. खालीं आठ दहा निरनिराळ्या खात्याचे मोठे कांटे आहेत, त्यांवर माल तोलतात; तेथें पांच दहा कामगार आपआपला हुद्दा बजावण्यासाठी टपले आहेत असें पाहण्यांत येतें. निरनिराळ्या कामगारांचीं खातीं निरनिराळीं आहेत. तेणेंकरून हापिसांत फार गर्दी होत नाही.

बाजारगेटापासून चर्चगेटापर्यंत वाणी, पारशी, बोहरी वगैरे गुजराथी लोकांची वस्ती. त्यांत पारशांची विशेष. चर्चगेटापासून थेट पालोगेटापर्यंत सरकारी व सावकारी हापिसें व कोठें कोठें इंग्रज व पारशी लोकांची वस्ती आहे. ह्या भागास इंग्रजबाजार असें ह्मणतात. पालोगेटाजवळ गोदी आहे व तिच्या वरचे बाजूस पोष्टहपिस आहे. किल्ल्यांत ७७,६८९ लोकांची वस्ती आहे, यावरून दर चौरस एकर जमिनीस २१४ मनुष्यें पडतात, इतकी एथील वस्ती दाट आहे. ह्या पेक्षांही चौकशीनें मनुष्यांची गणती केली असतां पांच दहा हजार मनुष्यें वाढतील, परंतु कमी होणार नाहींत.

जरी मुंबईत जावें तिकडे पंचभेळ वस्ती आहे, तरी एकएक जातीचे लोक आपआपल्या जातीचा शेजार असेल तेथेंच जाऊन राहतात. जेथें पांच दहा घरें पारशाचीं आहेत तेथें एकटा हिंदू जाऊन राहयाचा नाहीं. तसेंच दहावीस घरें दक्षिणी लोकांची आहेत, तेथें एक दोघे गुजराथी जाऊन एकाएकीं राहयाचे नाहीत. तसाच प्रकार पारशी, मुसलमान, बोहरी, किरिस्तांव, व इतर लोकांचाही आहे. परंतु इंग्रज लोक मात्र स्वजातीचा शेजार न पाहतां जेथें चांगली हवा असेल व जागा स्वच्छ असेल तेथें जाऊन राहतात. सन १८१६ मध्यें ह्या शहरांत १,६१,७५० मनुष्यांची वस्ती होती. सन १८४४ त मेजर बेन्स, पोलिस मास्तर (शहरचे कोतवाल)

यांनीं मोजणी करविली, त्या वेळीं २,७५,१९० पुरुष, आणि २,४८,९३१ स्त्रिया व मुलें. एकंदर ५,२४,१२१ मनुष्यांची वस्ती होती. आणि सद्यः आठलक्षांवर आहे असें अनुमान करितात. १८५० त या शहरांत ६,९३६ ब्राह्मण, व दुसऱ्या जातीचे हिंदू २,८८,९९५, जैन १,९०२, मुसलमान १,२४,१५५, पारशी १,१४,६९८, यहुदी १,१७२, मिश्र पोर्टुगीझ् आणि किरिस्तांव ७,४५६, एतद्देशीय इंग्रज १,३३३, एतद्देशीय पोर्टुगीझ् ५,४१७, अस्सल इंग्रज ५,०८८, शिद्दी ८८९, संकर जातीचे लोक ७,११८, अशी वस्ती होती; परंतु या दहा वर्षांत सर्व जातीची वस्ती दिढीनें वाढली आहे असे दिसतें. पाहा! किती झपाट्याने मुंबईची संपत्ति आणि संतति वाढत चालली आहे. १८५१ त निरनिराळ्या भागांत याप्रमाणें वस्ती होतीः—

कुलाबा	७,०३०
किल्ला	७७,६८९
कांप	४,०००
मार्किट	२५,६२४
मांडवी	६९,४७०
उमरखाडी	८७,३९४
धोबीतळे	१,०४,९२१
भुलेश्वर	३१,८०९
खारेंतळें	१७,९५१
गिरगांव	१०,८८८
चौपाटी	२,१४२
वालुकेश्वर	३,७६८
महालक्ष्मी	१,४९२
माजगांव	६,१७०
तारवाडी	४,९५७
कामाठपूर	२६,२३१

परळ	५,१५०
शिवरी	२,२६२
वरळी	११,४८३
माहीम	९,४५२
शींव	४,८३०
यांत अल्पवयस्क मुलें गणलीं नाहींत.	५,१४,७१२

ह्या अकरा वर्षांत वस्ती किती वाढली पाहा.

धोबीतळें, काळबादेवी, गिरगांव, कावजीपाटलाचें तळें, माजगांव, परळ, माटुंगें, माहीम, वरळी, आणि शींव एथें बहुतकरून दक्षिणी लोकांची वस्ती फार असत्ये. भाटे, वाणी, पारशी, मुसलमान, खोजे, मेमण, कच्छी इत्यादि लोकांची वस्ती कोट, मशीदबंदर, चिंचबंदर, डोंगरी, मुंबादेवी, भुलेश्वर, भेंडीबाजार ह्या ठिकाणीं पुष्कळ असत्ये. यांत दक्षिणी लोकांपैकीं, कोठेंकोठें मराठे, घांटी, कोळी, व दुसऱ्या जातीचे कारागीर लोक असतात. सन १८०२ त कोटांत मोठी भयंकर आग लागली होती. त्यावेळेस तेथील कित्येक सधन गुजराथी लोक भुलेश्वर, भोयवाडा, व मुंबादेवी एथें येऊन राहिले. मग त्यांनीं तेथेंच हवेल्या उठविल्या आणि कायम राहिले. शेतोडी, कुंभारवाडा, माटुंगें, डंकन रोड, व नागपाडा एथें पंचमेळ वस्ती असून ह्या ठिकाणीं शेवटास धेड, म्हार, मांग, चांभार वगैरे लोक राहतात.

ह्या शहरांत मासळी बाजार जागोजागीं आहेत, परंतु ही एक गोष्ट सांगण्या जोगी आहे कीं, मासळी, व मांस विकण्याचीं ठिकाणें वेगळींच असून तीं बहुतकरून उघड जाग्यांत नसतात. आणि हा पदार्थ घेऊन जाते वेळीं लोक झांकून नेतात. शाकभाजीचे बाजार निराळे व हे बाजार निराळे असतात. मासळी व मांस उघड रस्त्यांत ठेवण्याची ही बंदी असत्ये. मुंबईत शेंकडो जातीचे मासे अढळतात. व त्यांस निरनिराळीं नांवेंही आहेत. कधींकधीं हे फार महाग विकतात. एकादा उंच प्रतीचा मासा सुमारें दोन विती लांब असला तर त्यास रुपया दीड रुपया पर्यंत किंमत

पडत्ये. दरसाल मुंबईत सुमारें पांच सहा लक्ष रुपयांचा माशांचा व्यापार होतो. मासळी बहुतकरून कोळीच विकतात. मांस विकणारे कसाई लोक. खाटकी बाजार ह्मणून मार्किटाच्या पलीकडे एक जागा आहे, तेथें बहुतकरून कसाई लोकांची वस्ती असत्ये. जनावरें भलत्याच ठिकाणीं मारण्याची बंदी आहे. कोंबडी बाजार ह्मणून एक निराळाच बाजार आहे तेथें कोंबडीं, बदकें, कंवटें, इत्यादि विकतात.

बोंबील ह्या नांवाची मासळीच ह्या शहरांत प्रतिवर्षीं साठसत्तर हजार रुपयांची खपत्ये असें सांगतात. ही बहुधा वाळवूनच विकितात. हा पदार्थ देशोदेशीं विलायते पर्यंत जातो. हे पाहिले असतां वीत सवा वीत लांब बारीक काठी सारखे दिसतात. वाळीवळेल्या बोंबिलास एथील लोक काड्या, व ओल्या बोंबलांस गल्लू अथवा गटगटे ह्मणतात. मत्स्याहारी लोकांत यांचा फार खप. हे स्वस्थ मिळून बारमाही सांपडतात. एका एका कोळ्याच्या घरीं वाळिवलेल्या बोंबिलांच्या मुडया वखारी भरून ठेविलेल्या असतात. या मुंबईच्या आखाताचा बोंबील हा राजा आहे असें कोळी लोक ह्मणतात. आणि हा मुंबई शिवाय दुसऱ्या समुद्रांत न सांपडण्याचें असें विलक्षण कारण सांगतात. ज्या वेळीं रामचंद्रानें लंकेस जावयास सेतु बांधिला, त्यावेळीं सर्व मत्स्यांनीं त्यास सहाय केलें. परंतु बोंबील स्वस्थ बसून राहिला. तें पाहून रामचंद्रास राग आला, आणि त्याला हातात धरून मुरगाळिला, आणि झुगारून दिला. तो येऊन ह्या मुंबईच्या आखातांत पडला. तेव्हां पासून त्याच्या हाडांचा चुराडा होउन तो नरम झाला, आणि त्याच्या आगांत कांटे राहिले नाहींत. ह्मणून तो ताजा असतो तेव्हां कापसा सारखा नरम असतो !!! भोळे लोक शेकचिल्ली सारख्या अशा गोष्टी रचीत असतात.

बोंबील समुद्राच्या वाळूंत समुद्र किनाऱ्यावर वाळवितात. आणि हे वर्ष-सवा वर्ष पर्यंत टिकतात. पूर्वीं बहुधा कोळी ह्मटले ह्मणजे माजगावांत राहत होते, आणि सगळी मासळी तेथून मुंबईस येत असे. ह्मणून या स्थळास " मछली गांव " असें नांव पडलें होतें. मग याचा अपभ्रंश होउन " माजगांव" असें लोक वहिवाटींत आलें, असें एक पोर्टुगीझ् ग्रंथकार लिहितो. या-

वरून माजगांव याचें वास्तविक नांव मच्छलीगांव होतें असें वाटतें.

मुंबईतील किल्ल्यांत दोन वेळ मोठी प्रचंड आग लागली, त्यामुळें ह्या शहराची फार नासाडी झाली. पहिली सन १८०२ त; ही आग बाजारगेटा जवळ जेथें वाणी, भाटये, पारशी, बोहरी इत्यादि लोक राहतात त्या ठिकाणीं अकस्मात् लागली. मुंबईतील पुरातन घराण्यांतील एका गृहस्थाकडे हें पुढील ह्या भयंकर आगीचें वर्णन सांपडलें. यांत ह्या आगीचा सविस्तर वृत्तांत आणिला आहे. या कवितेचे रचने वरून हा कोणी त्यावेळचा देवभोळा कवि होता असें वाटतें. हे श्लोक संगतवार वाचायास यावे ह्मणून यांत कोठेंकोठें किंचित् अक्षरांची उलटापालट केली आहे, परंतु दुसरें कांहीं फिरविलें नाहीं.

प्रथमनमनमाझेंगौरिपुत्रागणेशा ॥ विनवितवुजभावेंबुद्धिदेगामहेशा ॥
पुनरपिनमियेलीशारदाआद्यमाया ॥ मतिवरमजदेईंश्लोकपदेंकराया ॥ १ ॥
दूजेंप्रणम्यकरितोंश्रिगुरूदयाळा ॥ व्हावेंप्रसन्नमजलाकविबाळकाला ॥
ठेवींकृपावरदहस्तकमस्तकासीं ॥ गातांकथाकरिंसहायतुंमेवकासीं ॥ २ ॥
श्रोत्यांप्रतीविनवितोंकरजोडुनीयां ॥ काव्येवरेंसुरसघ्यातुह्मिऐकुनीयां ॥
मुंबैचारित्रकविबोलतशुद्धवाणी ॥ जेंलक्षुमीप्रतिनिवेदितचक्रपाणी ॥ ३ ॥

सत्राशेंशकचौविसांतवरुषेंदुंदूभिसंवत्सर ॥
माघाचीदशमीचवद्यदिनितेंआलागुरूवासर ॥
दीवसाच्याअकराघड्यांवरिमहाप्रलयाग्निजोऊठला ॥
वायूसंगमिळोनिभागअरधामुंबैइचाजाळिला ॥ ४ ॥

कडकाडितदुपारींचेतलाअग्निभारी ॥ मदनदहनिजैसाकोपलात्रीपुरारी ॥
उघडुनिनयनरागेंतीसराशंकरानें ॥ रतिपतिक्षणमात्रेंजाळिलानीकरानें ॥ ५ ॥
घडघडगगनातेंलागल्याअग्निज्वाला ॥ उठतिहुडेधुराचेसूर्यलोपोनिगेला ॥
रविशशिनभतारेदृष्टिकांहींपडेना ॥ पळतिचजनसारेमार्गत्यांतेंसुचेना ॥ ६ ॥

हवेल्यांच्याहारीनवखणिवन्याउंचदिसती ॥
जळोनीअग्नीनेंकळसवरचेभूमिपडती ॥
भितीपाषाणाच्याउलटतिजसेपर्वतकडे ॥

उठेत्यांचानादोगगनिंविजजैसीकडकडे ॥ ७ ॥
कितीहस्याझाल्याकितिकजिवतेप्राणिजळले ॥
पशूपक्षीयातीवहुतअगनीमाजिभुजले ॥
कितीकावस्तूंचाजळतसुटलामालखजिना ॥
हिरेरत्नेंमोतींजळतिवरव्यादिव्यरचना ॥ ८
कितीव्यापाऱ्यांचेंनकळेजळलेंकापडकिती ॥
किनखापीथानेंभलिभलिंउंचीमालकिमती ॥
जरीवस्त्रेंशालीरंगितखुदज्याकाशमिरिच्या ॥
दहाझालात्यांचामुखिपडुनिक्षणीअगनिच्या ॥ ९ ॥
बतावीचामालल्वमतजतेजायपतरी ॥
असंख्यापेट्याचेढिगपडलेहोतेघरघरीं ॥
चिनीबंगालीचेंअवलधुमरेशीमजळलें ॥
कितीशर्करांचेदपोटेधुळिमाजिविखुरले ॥ १० ॥
विलातीमालाच्यालखलखवखारीचजळती ॥
विलोरीचीकामेंतडतडतडांकाचिफुटती ॥
अमोल्येज्यावस्तुत्रिभूवनिंअशानाहींमिळती ॥
घरीव्यापाऱ्याचेअसुनिअगनीमाजिजळती ॥ ११ ॥
नसेद्रव्यापारमिळुनिअवघेचोरलुटिती ॥
हामीन्यामोऱ्हांच्याधरुनित्द्दयीलोकपळती ॥
अनाजाच्याराशीकितिकजळतीनाहींगणना ॥
घृततेलेंत्यासीअगनिदुसराचेतविदुणा ॥ १२ ॥
आड्मीरालसमग्रलोकअवघेआर्मीरिचेधांवले ॥
हातीघेउनियांकुऱ्हाडिजळत्यासदनांतप्रवेशले ॥
मोठेधीटअरिष्टदेखुनिजिवानाहींजराशंकती ॥
मांदूसाभरलेधनादिहडपेफोडूनियांटाकिती ॥ १३ ॥
आलासाहेबडंकनझडकरीहाकारऐकोनियां ॥
धांवेदेखुनिअभिदुर्धरस्वयेंपाण्यांचिविजवावया ॥

केलायत्नउदंडअग्निपरितोआटोपेनाहोकदा ॥
जाळीलीघटकेंतएकअवघीवाण्याचिहोसंपदा ॥ १४ ॥
यंत्राचेभडमारगोळेकरुनिभिंतीवरीमारिती ॥
माड्यासुंदरगोपुरेंकडकडांमोडोनियांपाडिती ॥
अग्निशांतकरावयानृपतिनेंयुक्तीबहूयोजिली ॥
आधीकाधिकवाढलाअगनिहोतैंमांडवीपेटली ॥ १५ ॥
नसेपाहतांकांहिंईलाजयासीं ॥ विचारीउभाराहुनीयांमनासी ॥
ह्मणेसत्यहाईश्वरीक्षोभझाला ॥ असाकोणआहेनिवारीलयाला ॥ १६ ॥
परतलानृपतीनिजमंदिरी ॥ अमळरात्रघड्याअकरांवरी ॥
अनलतेथुनियांमगफीरला ॥ निटदिशेउत्तरेप्रतिचालिला ॥ १७ ॥
आलाशेवटिरामदाससदनीत्याचेहवेल्यांवरी ॥
केलीहोळिसमग्रजाळुनिघरेंलंकेमधेंज्यापरी ॥
सर्वभस्मकरोनियांअगनतोतेथूनिनीवारला ॥
ठाकुद्वारसमीपत्याहरिपदादेखोनियांनीवला ॥ १८ ॥
महाअग्नीतापेंथरथरथरांकांपेधरणी ॥
भयाभीतझालादशशतमुखीभूधरफणी ॥
ह्मणेकोठेंऐसाप्रलयअगनीआजउठिला ॥
गमेत्यासांबानेंतृतियनयनातेंउघाडिला ॥ १९ ॥
उठोनीशैलेजापतिगळिंभयेंघालितमिठी ॥
जगाच्याआकांतादेखुनिशिवभार्यालटलटी ॥
रमाधावोनीयांश्रिहरिचरणादृढधरिले ॥
असेंकोणेठायींत्रिभुवनिंपतीविघ्नउठिलें ॥ २० ॥
अश्वासुनीकमळजेप्रतिवैसवीली ॥
सांगेकथासकळआपणवनमाळी ॥
हेंविघ्नजाणउठिलेंअसेमृत्युलोकीं ॥
तेणेंकरूनिमहिकंपितसेविलोकीं ॥ २१ ॥
कोंकणामध्येंसागरातिरीं ॥ म्लेंछनांदतोमुंबईपुरीं ॥

रावणापरीसूखसंपदा ॥ कोणिगोष्टिचीनाहिंआपदा ॥ २२ ॥

या श्लोकांत मुंबईचा अर्धा भाग जळला असें ह्मटलें आहे तें ठीकच आहे त्यावेळीं किल्ल्यापासून मुंबादेवीपर्यंत जमिनीस मुंबई असी संज्ञा होती. ह्या कवीनें या कवनांत कविलाघवाची सीमा सोडून तिच्या पलिकडचा मार्ग धरिला आहे. या अग्नीनें शेष, ईश्वर, पार्वती आणि लक्ष्मीनारायण ह्या सर्वांसच घाबरवून टाकिलें असें लिहिलें आहे. आणि आपण जो वृत्तांत लिहिला आहे तो विष्णु आणि लक्ष्मी यांचा सवाद आहे, असें दाखविलें. ही फारच अतिशयोक्ति आहे. आणि या कवितेंत कांहीं अशुद्धें असून कोठेंकोठें छंदोभंग ही आहेत, परंतु मुंबईतील पुरातन कवितेचा मासला लोकांस दाखवावा ह्मणून हें प्रकरण साद्यंत एथें उतरून घेतलें आहे.

ही आग कशी लागली याचा शोध बराबर लागला नाहीं, परंतु हिचीं अनेक विलक्षण कारणे सांगतात. कोणी असे सांगतात कीं, एक बाई तिसऱ्या मजल्यावर वडे तळीत बसली होती, तिच्या कढईंत पाणी पडल्यामुळें एकाएकी आगीचा भडका होऊन घराचें छप्पर पेटलें. याविषयीं दुसरा असा लेख सांपडतो की, ही आग सतत दहा दिवस पर्यंत घराचां व मालमत्तेचा ग्रास करीत चालली होती, आणि इतक्या काळांत शेंकडो लोकांची मिळकत जाळून भस्म करून टाकिली. ह्या वेळी सर्व मुंबई शहरांत मोठा हाहाकार चालला होता. ही आग विजविल्या नंतर एकसारिखी सहा महिने पर्यंत धुमत होती असें सांगतात. हल्ली मुंबईमध्यें सुमारें ऐशीं नव्वद वर्षांचा एक वृद्ध भंडारी आहे, त्यानें ही आग लागलेली पाहिली होती, त्यानें ही लागण्याचीं दोन विलक्षण कारणें सांगितलीं. तीं ऐकून हल्लींच्या आमच्या तरुण विद्यार्थ्यांस आश्चर्य वाटल्या वाचून राहणार नाहीं. त्यानें असें सांगितलें कीं, ह्या वर्षी आर्देसर दादीशेट ह्या पारशी गृहस्थाचे घरीं लग्न होतें, ह्या प्रसंगीं त्यानें पन्नास साठ हजार रुपये खर्चून अति सुंदर मंडप घातला होता कीं, असा पांडव निजधामास गेल्या पासून कोठेंच घातला नव्हता. हा मंडप तयार करायास त्यानें देशोदेशांतून शेंकडो रुपये खर्चून कारागीर लोक आणिले होते. हा अत्युत्कृष्ट मंडप मुंबईंत पडलेला पाहून

स्वर्गातील पांडवांस कोप आला कीं, आपण जी मयासुराकडून मृत्युलोकीं पूर्वी सभा रचिली होती, ती यांनें माजी पाडिली आणि त्यामुळें लोकांस आपला विसर पडेल! त्यांच्या कोपामुळें हा अग्नि लागला!

आणि दुसरें कारण असें सांगितलें कीं, मुंबईंत त्यावेळीं एक नवा बैरागी आला होता. तो एक सारिखा दहा दिवस पर्यंत लोकांच्या दारोदार भिक्षेसाठीं खेपा घाली. तथापि त्याची कोणीच दाद लाविली नाहीं, तेव्हां त्यास कोप येऊन त्यानें शाप दिला. त्यामुळें मुंबईचा इतका नाश झाला! शेट रामदास नांवाचा एक वाणी गृहस्थ कोटांत राहत होता. त्यानें मात्र ह्या बैराग्याचा परामर्श घेऊन त्यास शिधा पाठवून दिला. त्यावेळीं त्यानें त्याला आशीर्वाद देऊन सांगितलें कीं, दोन तीन दिवसांच्या आंत तुह्मी आपलें बिऱ्हाड उठवून मालमत्ता घेऊन किल्ल्याच्या बाहेर जाऊन राहा. असें सांगून तो अदृश्य झाला! अशा गोष्टींवर विश्वास ठेवणारे वृद्ध अजून मुंबईंत बरेच आहेत.

दुसरी १८२२ त कोटांतील मोठ्या देवळाच्या मागें कापसाचे गट्ठे रचले होते त्यांस आग लागली, तीमुळें ही मुंबईस बराच धक्का लागला. ह्या दोन ही आगींपासून मुंबईस सुमारें एक कोट रुपयांवर धक्का बसला.

सन १८३७ जून महिन्याच्या पंधरावे तारिखेस मुंबई एथें एक मोठें भयंकर वादळ झालें. त्या दिवशीं शहरांतील सरकारी हपिसें, कारखाने, सर्व बंद होतीं. एक सगळा दिवस शहरांत कांहींच उलाढाल जहाली नाहीं. सतत पावसाच्या धारा लागल्या होत्या व मोठा प्रचंड वायु सुटला होता, तेणेंकरून कित्येक घरें कोसळलीं, हजारो वृक्ष उलथून पडले. शेकडो जहाजें फुटून गेलीं. कित्येक तिर्कटी तारवें बंदरोबंदरीं येऊन पडलीं होतीं. आणि पुष्कळ लोक जायां ही झाले. लाखो रुपयांचा माल मुंबईच्या आखातांत पसरून गेला होता. कोटांत व जिकडेतिकडे हातहात पाणी भरून गेलें होतें. त्या दिवशीं मुंबई केवळ म्लान होऊन गेली. असें सांगतात कीं, या प्रसंगीं सुमारें तीस लक्ष रुपयांचा नाश झाला. असेंच एक दुसरें तुफान १८५४ त नवेंबर महिन्याचे पहिल्या तारिखेस झालें होतें, त्याचें वर्णन चांद्रिकेंत याप्रमाणें केलें होतें.

मुंबईंत वादळ झालें ॥ सर्वही घाबरले ॥ धृ० ॥

॥ सनअठराशें चैापन्नांत ॥ नवेंबराची पहिली रात ॥
॥ वादळ सुटलें अकस्मात ॥ लोक झाले भयाभीत ॥
॥ उठले झोंपेंतुनी उचकत ॥ पाहुनि होती फार चकीत ॥
॥ वारा चाले बळावत ॥ मेघराजे विमानांत ॥
॥ आले बैसुनि गडगडत ॥ कौलें पक्ष्यांपरी उडत ॥
॥ झाडें लोटांगणें घालित ॥ जणु काय मारुतिताता नमित ॥
॥ घरें लाटांपरी डोलत ॥ काही होतां जमीनदोस्त ॥
॥ प्राणा मुकले लोक बहूत ॥ खिडक्या दारें खडाडत ॥
॥ तावदानें फुटूनि पडत ॥ कितिएक तंबू आकाशांत ॥
॥ झुकत जाती हवाखात ॥ बावटा जाऊन त्यांस भेटत ॥
॥ मुंबईंत वादळ झालें ॥ ॥ सर्वही घाबरले ॥ १ ॥
॥ ऐका आतां समुद्रांतली ॥ नासाडी जी बहुतचि झाली ॥
॥ तरी गलबतें फुटोनि गेलीं ॥ एकमेकावरि आपटलीं ॥
॥ कांहींकानी समुद्रातळीं ॥ बुडी मारुनी गत घेतली ॥
॥ कितीक खाऱ्या जळा त्रासलीं ॥ जाउन टेंकडिवरी बैसलीं ॥
॥ आगबोटिची चक्रि उडाली ॥ नांगर तोडुनि धांव घेतली ॥
॥ खडकांची मग भेट जहाली ॥ फारच मग ती खराबि झाली ॥
॥ मुडद्यांनीं बंदरें फुललीं ॥ धान्यादिक तीं तरूं लागलीं ॥
॥ मालाची धुळधाणी झाली ॥ दुबळीं गरिबें फार नाडलीं ॥
॥ ऐसें वादळ पूर्वकाळीं ॥ अश्रुत बोले वृद्धावळी ॥
॥ सन्मार्गाची दर्शकमंडळी ॥ हिनें वादळस्थिती वर्णिली ॥ २ ॥ मुंबईंत० ॥

या वादळामुळें मुंबई बंदरांत दोनशें अडीचशें मनुष्यें बुडून मेलीं, व सुमारें २०० जहाजें फुटलीं. त्यांतील माला सुद्धां सर्व नासाडी झाली, तिचा आकार तीस लक्ष रुपये केला आहे. या शिवाय या शहरांतील दुसऱ्या मालमत्तेची नासाडी झाली ती खेरीजच. हजारो माड पडले, घरें कोसळलीं, व वखारींतील माल नासून गेला. याप्रसंगीं मुंबईस सुमारें अर्धकोट रुपयांचा

धक्का बसला असावा. मुंबईचे सगळे खाडींत अनेक तऱ्हेचा माल पसरून गेला होता. गरीब लोक बंदरांतून टोपल्यांच्या टोपल्या तांदूळ, गहूं, बाजरी, व इतर दाणा व सडलेलें खोबरें आणि कापूस वगैरे जिन्नस आणून उन्हांत वाळवून ठेवीत.

कोठें घरास आग पेटली, कोठें मार्किट जळालें, कोठें बंदरांत तिर्कटी तारवास आग लागली, असे उत्पात प्रतिवर्षीं होतच आहेत, आणि मुंबई शहरास पांच दहा लक्षांचा धक्का लागतच आहे, परंतु ईश्वरकृपेनें मुंबईच्या संपत्तीस अजून कांहीं खामी आली नाहीं. नासाडी होत्ये तिच्या दसपट अधिक उत्पन्न होतें. सन १८५१ त पन्नास खेपा आग लागली.

सन १८०२ मध्यें जी मोठी आग लागली होती, तींत सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या मालाची व द्रव्याची बरीच नासाडी झाली असें सांगतात. यावरून अडाणी कुणबी लोकांत एक पोरकट ह्मण आहे, तिचें स्मरण होतें. "घर जळाल्यानें संपत्ति वाढती आणि वाघानें खाल्यानें राज्यप्राप्ति होती." अस्तु. ही गोष्ट खरी आहे कीं, मुंबई शहरामध्यें पारशी गृहस्थांची किंबहुना सर्व प्रकारच्या उदमी लोकांची सद्दी आहे. पाहा! सहज दिपवाळीचे दिवसांत अरास करून पेढीपूजन व दानधर्म करण्यांत व्यापारी व दुसरे लोक सहज लाख दोन लाख रुपये उडवून टाकितात. द्रव्याची बळकटी असल्याशिवाय असे खर्च करायास एकाएकीं कोणी धजणार नाहीं; हें उघडच आहे.

मुंबईंतील लोक कांहीं गोष्टींमध्यें मोठे उदार आहेत. बहुतकरून पारशी लोक धर्मकृत्यास पुष्कळ द्रव्य लावितात. सन १८६२ त एका पारशी गृहस्थाच्या मुलास सदरा घालण्याचा संस्कार झाला. त्या प्रसंगीं त्यानें दीड लक्ष रुपये धर्मखात्यांत ठेविले व त्याच्या स्त्रीनें आठ दहा हजार रुपये त्या दिवशीं दानधर्म केला. सालगुदस्तां (१८६१) वायव्य प्रांतांत दुष्काळ पडल्याचें वर्तमान आल्यावरून त्या लोकांचें दुःख निवारण करण्यास कांहीं उपाय योजावे, ह्मणून टौनहालामध्यें युरोपियन व एतद्देशीय गृहस्थांची सभा भरली होती. त्यावेळीं मुंबईंतील सेनाधिपति अध्यक्षस्थानीं बसले होते. या विषयीं एथें एवढेंच सांगणें आहे कीं,

पंधरा दिवसांच्या आंत या परोपकारी कृत्यास एक लक्ष रुपया जमला. ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे! एका पारशी गृहस्थानें तर ९०,००० हजार रुपये प्रथमच आणून गरीब लोकांचीं दुःखें लागलींच निवारायासाठीं व्याजाशिवाय मोबदला करायास दिले. या शिवाय त्यानें हजार रुपये वर्गणी दिली. सर्व मुंबई इलाख्यांत या परोपकारी कृत्यास दोन लक्षांवर रुपये तीन चार महिन्यांच्या मुदतींत जमा झाले. व इंग्लंड देशांतून सुमारें सहा लक्ष रुपये आले. मिळून सर्व द्रव्य ८,५१,८३८ रु०— ३— ११ वर्गणी जमली. परंतु ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे कीं, आमच्या लोकांत भूतदया, दातृत्वशक्ति आणि औदार्य हीं बहुधा इंग्रज लोकांचीं मुखें अवलोकन केल्यावांचून जागृत होत नाहींत. हिंदूलोकांत तर दातृत्वशक्ति अलीकडे कमी होत जात्ये. आणि त्याप्रमाणें त्यांचें ऐश्वर्यही उत्तरोत्तर क्षीण होत चाललें आहे. “जशी दानत तशी बरखत” अशी ह्मण आहे, व दुसरें असें आहे “साखरेचें खाणें त्यास देवाचें देणें.” पारशी लोकांचा उदारपणा मात्र या शहरांत वर्णावया जोगा आहे. मुंबईपासून सुमारें सहा कोसांच्या अंतरावर ठाणें जिल्ह्यांत चेंबूर ह्मणून एक गांव आहे त्याच्या नजीक एक लहानशी खाडी आहे, तीमुळें गरीबगुरीब लोकांस आसपास जाण्यास अडचण पडे. हें ऐकिल्यावरून सन १८६१ मध्यें मयत धनजीभाई नसरवानजी कामा याची पत्नी धनबाई इनें ती खाडी बुजवून बांध बांधून सरळ रस्ता बांधायासाठीं १५,००० रुपये दिले. असीं उदाहरणें या लोकांत शेंकडो सांपडतील. शेट खरशेटजी नसरवानजी कामा हे गरीबगुरीब विद्यार्थ्यांस मदत करण्यांत व लोकांचें हरप्रकारें कल्याण करण्यांत दरमहा शेंकडो रुपये खरचतात. सन १८६२ च्या मे महिन्यांत ल्यांकशायर या प्रांतांत दुष्काळ पडल्याचें वर्त्तमान इग्लंडाहून आलें. त्या लोकांचें दुःख निवारण्याकरितां मुंबईंतील लोकांनीं आठ पंधरा दिवसांच्या अवधींत सुमारें पाऊण लक्ष रुपये जमा केले. यांतील बहुतेक मोठ्या रकमा पारशी लोकांनींच भरल्या. या प्रकारच्या यादी प्रतिवर्षीं अनेक सदरां खालीं श्रीमान् व उदार लोकांच्या घरीं किमानपक्ष दहा पंधरा जात असतात.

सन १८६२ त पारशी लोकांतील गृहस्थांनीं असा ठराव केला आहे

कीं, त्यांच्या शास्त्राप्रमाणें अंधारू व दस्तूर यांचें काम चालविण्यास जे लोक त्यांचें शास्त्र पढून त्यांत निपुण होतील त्यांसच धर्मकृत्य चालविण्याचा अधिकार द्यावा. आणि त्यांचें शास्त्र पढिवण्यासाठीं एक शाळा घालावी. आणि तींत मुलें शिकून हुशार झाल्या नंतर त्यांस दस्तुराची दीक्षा द्यावी. ह्या कृत्यास सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या पत्नीनें सदतीस हजार रुपये दिले आहेत असें सांगतात.

प्रकरण ७.

कुत्रे मारण्याचा हुकूम—पारशी लोकांचा दंगा—चोर व लबाड लोक—बंदरांतील तर्कटी लोकांची टोळी—मुसलमान लोकांचा दंगा—सन १८५७ तील बंगाल देशांतील पलटणीचें बंड—प्रार्थनेचे मासले—रूस देशाशीं इंग्रजाची लढाई चालली होती त्यावेळीं मुंबईतील लोकांच्या प्रार्थना—सन १८५८ त राणीसरकारानें प्रगट केलेला जाहीरनामा.

वर्षांतून तीन चार महिनेपर्यंत कुत्रे मारावे असा एक या शहरांत सरकारी कायदा होता. त्या बरहुकूम प्रतिवर्षीं जाहिराती छापून नाकोनाकीं चिकटवीत. अथवा शहरामध्ये थाळी पिटीत; मग सरकारी शिपाई व कुत्रेमारू लोक रस्तोरस्तीं फिरून सांपडेल त्या कुत्र्यास मारून टाकीत आणि त्याबद्दल त्यांस दर कुत्र्यास आठ आणे इनाम मिळे. असी ही वहिवाट पुष्कळ वर्षेंपर्यंत चालली होती. कुत्रे मारण्याचा कायदा केव्हांपासून सुरू जहाला व तो कां केला याचा बराबर शोध लागत नाहीं. परंतु ज्यास विचारावें, तो ही वहिवाट पुष्कळ वर्षांपासून आहे असें सांगतो. सुमारें साठ वर्षांच्या एका गृहस्थानें या विषयीं असें सांगितलें कीं, आपण पंधरा वर्षांच्या वयांत होतों तेव्हां हा कायदा नवीनच निघाला होता. यावरून हा कायदा निघून आज ४५ वर्षें झाली असें दिसतें.

ह्या विषयीं कोणी असें सांगितलें कीं, मुंबईत कांहीं वर्षांमागें एक सधन सरकारी इंग्रज कामगार कुत्रा चावून मेला. त्यानें मरते समयीं सरकारांत पुष्कळ द्रव्य ठेवून असा अर्ज केला कीं, मुंबई शहरांत जीं रस्तोरस्तीं कुत्रीं फिरून लोकांस उपद्रव करितात, व येणाऱ्याजाणाऱ्यांच्या आंगावर धांवून येतात, त्यांस प्रतिवर्षीं आपल्या अनामत ठेवलेल्या द्रव्याचें जें व्याज येईल तें खर्च करून मारून टाकावीं. ह्याप्रमाणें ही वहिवाट पुष्कळ वर्षें चालत आ-

ली. कुत्रेमारू लोक कुत्रे मारून पोलिस मास्तरास नेऊन दाखवीत, ह्मणजे त्यांस दर कुत्र्यास अर्ध रुपया मिळे. याप्रमाणें प्रतिदिवशीं गाडा दोन गाडे मेलेलीं कुत्रीं जमत. मग तीं नेऊन पुरून टाकीत. कधींकधीं मारून रस्त्यावरच टाकीत. मग तीं एक दोन दिवसांनीं कचऱ्याच्या गाडींत घालून नेत. पुढें कांहीं वर्षांनीं पोलिस मास्तरानें असा हुकूम केला होता कीं, कुत्रे मारून टाकावे, आणि त्यांच्या शेंपट्या सरकारांत दाखल कराव्या, ह्मणजे त्यांला वहिवाटीप्रमाणें बक्षीस मिळेल, परंतु त्यामध्यें बहुतेक तनाखोरी करायास लागले. ती असी. कुत्रा रस्त्यांत सांपडला असतां त्याचें शेंपूट कापून घ्यावें आणि त्यास सोडून द्यावें. मग पूर्ववत् कुत्रे मारून चौकीवर नेऊन दाखविण्याचा हुकूम झाला. पुढें सन १८३०च्या सुमारास सर जमशेटजी जिजीभाई, शेट मोतीचंद खेमचंद, शेट देवीदास मनमोहनदास, व दुसरे कित्येक पारशी व दक्षिणी महाजन मिळून सरकारास अर्ज केला कीं, कुत्रे असे मारितात ते मारूंनयेत. परंतु सरकारानें त्यांस पकडून कोठें तरी नेऊन सोडावें. हें कांहीं वर्षें सरकारानें कबूल केलें. मग कुत्र्यांस धरून नेऊं लागले. हे धरून ठेवलेले कुत्रे एक वखार भाड्यानें घेऊन तींत ठेवीत. आणि संधि सांपडेल तेव्हां जहाजांत भरून बाहेर लावून देत. असी ही वहिवाट कांहीं दिवस पर्यंत चालली. कुत्रेमारू लोक अर्ध रुपयाच्या आस्थेने सांपडेल तिकडून कुत्रे धरून नेत. कोणाच्या ओटीवरून धरून नेत, कोणाच्या वाड्यांत शिरून धिंगामस्ती करून कुत्रे घेऊन जात. त्यांस एक सरकाराचा हुकूम, दुसरें पोलिस अंमलदार बरोबर असे, आणि तिसरें दर कुत्र्यास आठ आणे मिळत. मग काय विचारता ! परंतु सरकाराची जाहिरात असी असे कीं, धन्यावांचून रस्त्यांत व गल्लींत जे कुत्रे फिरत असतील त्यांसच मारावे व धरून आणावे. कोणाच्या वाड्यांत व ओटीवर असतील त्यांस धरूं नये.

वाणी इत्यादि गुजरलोक कुत्र्यांचा प्रतिपाळ करण्यांत व त्यांस अन्नपाणी देण्यांत मोठें पुण्य आहे असें समजतात. त्यांस कुत्र्यांची याप्रमाणें दशा होत्ये. हें पाहून फार वाईट वाटे, परंतु सरकारापुढें नाइलाज असें ह्मणून उगेच राहत. पारशी लोकांत कुत्रा हा पवित्र प्राणी मानितात, व उत्तरकार्य

होतें तेसमयीं त्याची त्यांस गरज पडती. जसा हिंदूलोकांत कावळ्यानें पिंडास स्पर्श केला पाहिजे, तसाच प्रकार पारशांमध्येंही आहे. अशा प्रसंगीं कांहीं अन्न तयार करून ते कुत्र्यास घालितात. ह्मणून हे लोक कुत्र्यावर फार भक्ति ठेवितात. कुत्रेमारू वाड्यांत शिरून गृहस्थांच्या ओटीवरील कुत्रे बेधडक धरून नेत, हें पाहून त्यांस मोठें दुःख होत असे.

सन १८३२ जून महिन्याचे सातवे तारिखेस पारशी लोकांनीं मुंबईंत हरताळ पाडून मोठा दंगा केला. त्याचें कारण असें सांगतात कीं, पूर्वदिवशीं कुत्रेमारू लोकांनीं कोटांतील पारशी वाड्यांत शिरून कित्येक गृहस्थांच्या ओटीवरील कुत्रे धरून नेले. त्यावेळीं पारशी लोकांनीं त्यांस सांगितलें कीं, हें तुह्मी करूंनका, व असे कुत्रे धरणें सरकारी कायद्या विरुद्ध आहे. तर जीं कुत्रीं धरिलीं आहेत तीं सोडून द्या. परंतु त्यांनीं तें ऐकून न घेतां कुत्रे घेऊन चालते झाले. त्यावेळीं पारशांची आणि त्यांची थोडी लटापटी झाली. नंतर आसपासचे शेंपन्नास पारशी जमून असा कट केला कीं, जून महिन्याचे सातवे तारिखेस मुंबईंतील दाण्यादुण्याची वगैरे सर्व दुकानें बंद पाडून हरताळ पाडावा. आणि इंग्रज लोकांचें खाणें बंद होईं असें करावें. असी मसलत करून त्यांनीं कोटांतील व बाहेर कोटांतील बाजारच्या लोकांस मसलत देऊन तयार केलें. परंतु ह्यामध्यें एक गोष्ट संतोषाची होती कीं, श्रीमंत पारशी लोक यांत नव्हते, व त्यांस ह्या गोष्टीची माहिती देखील नव्हती. ह्या दंग्यांत पारशी लोकांचे बबरजी, पाणके आदिकरून बहुतेक हलक्या प्रतीचे लोक असून पांच पंचवीस मध्यम प्रतीचे गृहस्थ होते. ह्या दिवशीं त्यांनीं बाजार बंद करून सोलूजर व इतर इंग्रज लोकांस रोटी व पांव कुलाब्यास जात होते ते बंद केले. कित्येक खाटकी लोक यांस अनुकूल नव्हते, ते मांस घेऊन जात असतां त्यांस मारून त्यांकडचें मांस घेऊन कोटाच्या चरांत टाकून दिलें. किरिस्तांव लोक पांव घेऊन जात होते, त्यांचे पांव रस्त्यांत फेंकून देऊन त्यांस हाकून लाविलें. याप्रमाणें त्यांनीं सकाळपासून दहा अकरा वाजन तोंपर्यंत धिंगामस्ती चालविली. हें पाहून इंग्रज लोकांस मोठी दहशत प्राप्त झाली. माजिस्त्रेटानें टौनमेजरास लिहून

पाठविलें कीं, पारशी लोकांनीं दंगा मांडिला आहे, तर त्याचा बंदोबस्त करायास काहीं लष्कर पाठवून द्यावें. परंतु पुष्कळ वेळपर्यंत त्यानें तसें केलें नाहीं. कुलाब्यास गोरी पलटण होती तीस खाणें पोहोंचायाचें तें त्या दिवशीं पोहोंचलें नाहीं. इंग्रज लोकांच्या गाड्या हपिसांत जात होत्या त्यांस अटकाव करूं लागले. कित्येक हपिसें उघडूंच दिलीं नाहींत. याप्रमाणें यांनीं धुमाळी मांडिली होती. सुप्रीम कोर्टांतील मुख्य न्यायाधीश सर जान आव्री हे त्या रस्त्यानें कचेरीस जात होते, त्यांच्या गाडीस अडविलें आणि रस्त्यांतील कचरा व एक दोन मेलेल्या घुसी त्यांच्या गाडींत फेकून दिल्या. असा यानी अनर्थ मांडिला. मग माजिस्त्रेटानें कित्येकांस धरून कैद केलें. व सरजमशेटजी जिजीभाई व दुसऱ्या प्रख्यात पारशी गृहस्थास यांचा बंदोबस्त करण्याविषयीं सांगून पाठविलें. त्यांनीहि ..त शांत करण्याचे उपाय योजिले, परंतु जे अडाणी लोक आपल्या गुरमीत ..ते ते शुद्धीवर येईनात. मग टौनमेजर यांनीं कुलाब्याहून दोन तीन वाजताना गोऱ्या लोकांची पलटण आणून उभी केली. अशा मसलतीनें कीं, तसाच प्रसंग गुजरला असता बार सोडण्याचा हुकूम करावा. त्याचा हा निकर पाहून पारशांची टोळी विसकळीत पडत चालली. मग त्यांची जूट फुटली आणि हळूहळू जिकडेतिकडे पळूं लागले. त्यामध्यें कित्येक बळकट व पाहिलवान होते. परंतु शेंपन्नास गोऱ्यांपुढें गरीब बापुडे होऊन गेले. नंतर त्यांतील कित्येकांस धरून कैद केले होते; त्यांस कोणास दोन, कोणास तीन वर्षांच्या टेपी देऊन शिक्षा केली. ह्या दंग्यांत कांहीं खून झाला नाहीं ही एक गोष्ट पारशी लोकांच्या दंग्यांत सांगाया जोगी आहे. ह्या दंग्यामुळें पुष्कळ वर्षेपर्यंत पारशी लोकांविषयीं इंग्रज लोक थोडे विरुद्ध होते. परंतु त्यांत संभावित व सुशिक्षित लोकांचें मत बिलकुल नव्हतें, व ते ह्या दंगा करणाऱ्या पारशी लोकांशीं फार विरुद्ध होते, असी जेव्हां इंग्रज सरकारची पक्की खात्री झाली तेव्हां त्यांची समजूत पडली. मग पूर्ववत् किंबहुना जाजती सरकारची त्यांजवर प्रीति बसली.

हल्लीं रस्त्यांत सांपडतील ते कुत्रे धरून टाकायासाठीं बैलाच्या गाडीवर

मोठे लोखंडाचे पिंजरे केले आहेत. त्यांत घालून त्यांस नेऊन पांजरापोळांत कोंडून ठेवितात.

मुंबईमध्यें इंग्रज लोकांचा अमल चालू झाल्यापासून दरोडे, पुंडावकीं, अशा चोऱ्या होणें हळूहळू बंद होत गेलें होतें. परंतु साधारण चोऱ्या व तर्कटें पुष्कळ वर्षेंपर्यंत चालत असत. असें सांगतात कीं पूर्वी लोक दिव्यांत वात पडली कीं, दरवाजे बंद करून जिकडचे तिकडे चोरांच्या व तर्कटी लोकांच्या भयानें घरांत पडून रहात. रस्त्यांतून जात असतां संध्याकाळच्या कित्येकांच्या पागोट्या जात, व कित्येकांच्या आंगावरचे दागिने काढून घेऊन हाणमार करून त्यांस लावून देत. मार्किटांत खिसेकातु व दुसरे लुच्चे लबाड लोक अनेक तऱ्हेचीं ढोंगें करून गरीब लोकांसच लुटून घेत इतकेंच नाहीं, परंतु मी मी ह्मणणारांची देखील केव्हांच रेवडी करून टाकीत. कित्येक मेमण व खोजे लोकांची टोळी कांपाच्या मैदानाजवळ, डोंगरीवर व खाटकी बाजाराजवळ एका तऱ्हेचा फिर्तीचा जुगार मांडून बसे. आणि ते त्या योगानें लोकांस नागवून घेत. कदाचित् तो कांहीं हुजत करायास लागला तर धकाबुकी करून त्यास मारून पळून जात. कित्येक व्यापाऱ्यांचीं सोंगें घेऊन कांहीं दागिने व दुसरा माल स्वस्थ दरानें विकतों असें सांगून त्याच्या जवळचें द्रव्य बुचाटून घेऊन दंगामस्ती करून पळून जात. कित्येक लोकाचे जीव देखील घेत. एक टोळी होती तिचा धंदा हाच होता कीं, लोकांच्या वखारींतून रात्रीचा माल लुटून न्यावा. तिची असी गोष्ट सांगतात कीं, तिच्या मुकादमाजवळ सुमारें दोनशें चारशें अनेक तऱ्हेच्या किल्ल्या होत्या आणि रात्र पडली ह्मणजे तो हाताच्या सगळ्या बोटांत तीस चाळीस सोन्याच्या अंगठ्या घाली आणि कांहीं मंडळी बरोबर घेऊन चाव्यांचा घोस कंबरेस बांधून बाहेर पडे. मग ज्या वखारींत चांगला माल असेल तीस चावी लावून माल बाहेर काढी. तेव्हां कोणी अडथळा करूं लागला कीं त्याच्या हातांत एक दोन अंगठ्या टाकून त्यास थंड करी. आणि मग निर्धोकपणीं वखार खालीं करून टाकी.

सुमारें पस्तीस वर्षांमागें एक विलक्षण रितीची तर्कटी मंडळी ह्या शह-

रांत निघाली होती. हे लोक दिवसा ढवळ्यां उघडपणीं सावकार लोकांचे हजारो रुपये राजरोश लुटीत.

त्यांचा प्रकार असा होता. ह्या टोळींतील दहा पंधरा लोक जमून शें-दीडशें रुपये दरमहा कबूल करून एकादा बंगला भाड्यानें घेत. व त्यांत एकजण इंग्रजाचें सोंग घेऊन व्यापाऱ्याचा डौल घालून पडदा लावून बसे. व कोणी कारकून, कोणी खजानजी, कोणी दलाल असे होऊन व्यापारी लोकांस बोलावून आणून त्यांजकडून मोत्यें, शाली, सोनें, पोवळीं, असा नकद माल खरीद करीत. आणि लागलाच तो एकाद्या व्यापाऱ्यास स्वस्थ मोलानें विकून त्याचे टक्के करीत. किंवा आपसांत वांटून घेत. मग खुर्चा, टेबलें, व दुसरें जें हपिसाकरितां सामान सजविलें होतें, तेंही अर्ध्या मोलास एकाद्या जरीपुराण्यास विकून टाकून चालते होत. आणि मालाची मुदत भरून सावकार पैका मागायास यावयाच्या पूर्वीं जिकडेतिकडे सामसूम होऊन कांहीं पत्ता लागूं देत नसत. कधींकधीं मोंगलाचें, नवाबाचें, किंवा एकाद्या राजाचें सोंग घेऊन एकाद्या वाड्यांत जाऊन रहात. मग त्याच्या नांवावर हजारो रुपयांचा माल घेऊन ह्याच प्रमाणें पळून जात. असीं अनेक तऱ्हेचीं तर्कटें होत. कोणत्यावेळीं कोणत्या मनुष्यास कोणत्या रितीनें हे लोक फसवितील याचें प्रमाण नव्हतें. हल्लीं या प्रकारचीं बहुतकरून तर्कटें मोडिलीं आहेत. तरी लबाड लोकांचा जथ्था अजून मोडला नाहीं. "गांव आहे तेथें ह्मारवाड आहेच."

दुसरी एक अट्टल तर्कटी लोकांची जूट पुष्कळ वर्षांपासून मुंबईंत होती, हीस बंदरग्यांग असें ह्मणत. हींत प्रतिष्ठित खोजे, मेमण, लवाणे, भाट्ये, व दुसऱ्या जातीचे लोक होते. हे सर्व मिळून सुमारें तीनशें लोकांची टोळी होती. हींत कित्येक लाखो रुपयांचे धनी होते, आणि हे सभ्य लोकांत गणले जात. ह्यांच्या गाड्या, घोडे, व हवेल्या पाहूनच लोकांस त्यांचा प्रतिष्ठितपणा कबूल करणें भाग पडे. ह्यांतून कित्येकांचीं मोठमोठालीं जहाजेंही होतीं. आपला तर्कटी धंदा चालवायास ह्यांनीं पुष्कळ मचवे ठेविले होते. आणि ह्यांचा सगळा व्यापार रात्रीचा चाले. हे लोक बाहेर

गांवांतून तंबाखू व दुसरा माल आणून बंदरांत उतरीत. आणि तो जकात भरल्यावांचून शहरांत आणून वखारींत भरून टाकीत. हें कृत्य साधायास त्यांनीं कनिष्टेबल, हवालदार, व पोलिसचे व कष्टमखात्यांतील कित्येक शिपायांस दरमहा ठरावून आपल्या हाताखाल करून ठेविले होते! सरकारांतून कामगारांस जसा दरमहा मुशारा मिळतो त्याचप्रमाणें हेही लोक त्यांचीं नांवें लिहून त्यांचें वेतन महिन्याच्या महिन्यास पोहोंचवीत असत असें सांगतात. ह्याशिवाय ते एकादे वेळीं डाव साधला तर बंदरांतील माल लुटून नेत. तारवावर देखील घाला घालायास चुकत नसत. ह्यानीं मुंबई बंदरांत मोठाच गहजप मांडला होता, परंतु पुष्कळ वर्षे पर्यंत याचा कांहीच शोध लागला नाहीं. यांत जे आठ दहा असामी लक्षाधीश होते, ते केवळ मालखाऊ मात्र. काम करणारे निराळेच होते, हे घरीं बसल्या प्रतिवर्षी हजारो रुपये आपल्या जामदारखान्यांत ओढून घेत. परंतु वाईट कर्म कितीही सावधगिरीनें केलें तरी तें उघडकीस आल्यावांचून रहाणार नाहीं. ईश्वर दुष्ट लोकांस मागें पुढें केव्हां तरी शासन करतोच. कर्मधर्म संयोगानें यांच्या तर्कटाचा घडा फुटून सुमारें सन १८४३ त ज्यावेळीं पोलिसखात्यांत कपतान बरोज यांचा अमल चालला होता, त्यावेळीं हा सर्व प्रकार उघडकीस येऊन कित्येक तर्कटी लोकांस धरिलें. कित्येक पळून गेले व कित्येकांस शासन होऊन काळयापाण्यावर पाठविलें.

मुंबईतील बंदरांत वर्ष दोनवर्षी माल भरलेल्या मोठमोठाल्या तिर्कटी जहाजांस आग लागून तीं एकाएकी जळून जात. परंतु हा अनर्थ होण्याचें मूळ कांहीं सांपडत नसे. पुढें दैव गतीनें हेंही उघडकीस आलें. ह्याचा असा प्रकार होता की, सदरीं सांगितलेल्या टोळींतील कित्येक असामी व्यापारांत प्रख्यात होते, ते कापूस, अफीण, किंवा दुसऱ्या मोठ्या किमतीचा माल चिनास किंवा इंग्लंडास जाण्याचा आहे, असें सांगून एकादें मोठें तारूं नोरीं घेत. आणि त्यांत असा माल भरतों असें विमा उतरणाऱ्यांस सांगून त्याबद्दल त्यांत रेती, माती, कचरा, कांटे, दगड, चिंध्या, मिळेल तें भरून त्याचे गठ्ठे तयार करून तारवावर चढवीत. आणि आपण कापूस किं-

वा अफीण चढविली आहे असें विमा उतरणाऱ्या मंडळीस सांगून एकदम पांच सात लक्ष रुपयांचा विमा उतरीत. आणि मग त्या जहाजाचा नांगर उचलून बंदरांतून थोडेसें बाहेर गेलें ह्मणजे त्यास आग लावण्याची किंवा बुडवून टाकण्याची तजवीज ठेवीत. आणि मग तें साधलें ह्मणजे विमावाल्यांकडून एकदम लाखो रुपये भरून घेत. ही असी जहाजास आग लावण्यास व बुडविण्यास ते जहाजांतील कपतानास हाती धरीत. व त्याच्या हाताखालील कित्येक खलासी लोकांसही फितूर करून त्यांजकडून हें अघोर काम करवीत.

ह्यांचीं कर्मे अशा प्रकारें उघड झालीं. सन १८४२ च्या अक्टोबर महिन्यांत ह्या टोळींतील कित्येक असामींनीं बेलूविडेर या नांवाच्या एका जहाजावर आपण उंच किमतीचा माल चढवितों असें सांगून वहिवाटी प्रमाणें त्यांत भलत्याच प्रकारचे गठ्ठे लादून त्याजवर सुमारें साडेसात लक्ष रुपयांचा विमा उतरला. आणि त्यांतील कपतानास पुष्कळ द्रव्य देऊं करून रस्त्यांत या जहाजास आग लावून जाळून टाकण्यास मथाविलें. मग त्यानें शिंगापुरच्या रस्त्यावर ह्या तारवास आग लावून जाळून टाकिलें. ही बातमी लागतांच विमावाल्यांकडे ह्यांनी रुपयांचें मागणें केलें. पुढें ह्या मंडळींतील लोकांमध्यें द्रव्याच्या वांटणीमध्यें कांही कमज्यास्त झाल्यामुळे आंतच्या आंत फुटाफूट होऊन एक दोघे सरकारतर्फेनें साक्षीदार होऊन हें कृत्य सरकारांत कळविलें. मग हें सगळें तर्कट उघडकीस आल्यावर ह्यांची टोळी फुटून जिकडे तिकडे पळून गेली. अलुपारु व त्याचे कित्येक सोबती हे हप्सणांत जाऊन लपून राहिले होते. परंतु सरकारानें मोठी खटपट करून त्यांस सन १८४४ त धरून आणून अक्टोबर महिन्याच्या सेशनांत त्यांचा इनसाफ केला. ह्यांचा इनसाफ एकसारिखा तीन दिवस होत होता. त्याचा ठराव होऊन अलुपारु यास काळ्यापाण्याची जन्मटेप व शिवजी आमल यास दहा वर्षांची टेप झाली, आणि हाजी भोगाभाई यास दीडवर्षाची नव्या तुरुंगांत सक्त मजुरीची शिक्षा झाली.

सन १८५१ अक्टोबर महिन्याच्या सत्राव्या तारखेस ह्या शहरांत सकाळचे दहावाजतां मुसलमान लोकांचा मोठा दंगा झाला. ह्याचें कारण असें

सांगतात कीं, चित्रज्ञानदर्पण नांवाचें वर्त्तमानपत्र एक पारशी छापीत असे. त्यांत दरखेपेस तो अनेक लोकांतील नामांकित पुरुषांचीं चित्रें काढून त्याचा थोडा थोडा वृत्तांत ही छापी. एके खेपेस त्यानें मुसलमान लोकांचा पैगंबर महंमद याचें चित्र काढून शिला छापावर छापून त्याचा थोडा वृत्तांत लिहिला. जें महंमदाचें चित्र काढिलें होतें तें सुरेख व अवयव शुद्ध नसून त्याच्या एका डोळ्यावर शाईचा बोळा असल्यामुळे तो एका डोळयानें अंध आहे असें दिसे. असें हें चित्र कोणी वुद्दया नेऊन शुक्रवारीं सकाळच्या प्रहरीं मार्केटांत जुमामशिद आहे तिच्या दरवाजावर चिकटवून दिलें. जेव्हां मशिदींतून निमाज पढून मुसलमान लोक सुमारें दोन प्रहरचे अकरा वाजतां बाहेर पडले तेव्हां त्यांच्या दृष्टीस हें आपल्या पैगंबराचें वेडेविद्रें चित्र पडलें. हें पाहून त्यांस आवेश आला की, हे कोणी पारशानें आपल्या पैगंबराची हेळणा करायास चिकटवून दिले आहे, तर आपण त्याचा सूड उगवावा. असा निश्चय करून शेकडो मुसलमान "दीन दीन" ह्मणत मोठ्या आरोळ्या ठोकीत हातांत सोटे घेऊन पारशी लोकांचा सूड घेण्यास निघाले. आणि रस्त्यांत पारशी सांपडेल त्यास मारीत सुटले, व त्यांत कित्येक दुसरे लोकही जखमी झाले व मेले. कांपाच्या मैदानांत एक दोन पोर्टुगीझ् लोक जखमी झाले. हे लोक पोलिसचे शिपायास देखील आटोपेनातसे झाले. बाजारांत लुटालूट होऊं लागली. सराफ लोकांनीं आपल्या पेढ्या बंद केल्या व जिकडे तिकडे पळापळ सुटली. पारशीलोक तर फारच घाबरून गेले व कित्येक आप आपल्या घरी जाऊन कवाडे लावून दडून राहिले. ह्या मुसलमान लोकांच्या जागोजागी टोळ्या फिरूं लागल्या. शहरचे कोतवाल यानीं फार प्रयत्न केले तरी हा दंगा थंड होईना. मग पलटणीचे लोक आणून जागोजागीं ठेविले व पोलिसचे शिपायांची संख्या वाढविली. मार्किटांतील चौकी पासीं पलटणीची एक तुकडी सतत एक महिना होती. असी यांची ही मारहाण व दंगा सतत एक महिना पर्यंत चालला होता. ह्या दिवसांत मुलें माणसें व बायका रस्त्यातून जायास फार भीत. पारशी लोकांची तर पांचावर धारण बसली होती.

पारशी व मुसलमान लोकांचें वैमनस्य एक सारिखें एक वर्ष पर्यंत चालले होतें. वर्षभर मारामाऱ्या व दंगे होत नसत. तरी पारशी लोक मुसलमान लोकांच्या मोहल्यांतून जाण्यास धजत नसत. पुढें दुसऱ्या वर्षी पोलिस कमिशनर, सकरतारी लम्सडन, व दुसरे एक दोन नामांकित सरकारी हुद्देवाले मिळून मुसलमान व पारशी लोकांची सभा मिळविली. त्यांत मुसलमान लोकांचा काजी व दुसरे मुख्य असामी होते. याप्रमाणें पारशी आणि मुसलमान लोकांचें सख्य करून दिलें. ज्यानें हे चित्र छापविलें होतें त्याजकडून क्षमा मागविली. त्यानें हा आपला अपराध कबूल केला व ही गोष्ट केवळ गैरसमजुतीनें झाली असें सांगितलें. तेव्हांपासून हा कज्जा मिटून मुसलमान व पारशी लोकांची एकी झाली. ज्या दिवशीं पारशी आणि मुसलमान लोकांचें समेट झालें त्या दिवशीं संध्याकाळचे कित्येक नामांकित पारशी आणि मुसलमान गृहस्थ गाड्यांनीं बसून मुसलमान लोकांच्या मोहल्यांतून फिरायास निघाले होते. त्यांची रचना असी होती. दरगाडींत एक दोन पारशी, दोघे मुसलमान, व एकादा इंग्रज कामगार असे गाडींत बसून एक दोन मुख्य रस्ते फिरून आले. याविषयीं ज्ञानोदयांत याप्रमाणें लिहिलें आहे.

"चित्रज्ञानदर्पण या नांवाच्या एका गुजराथी वर्तमान पत्रांत महंमदाचें चित्र काढून त्याचा वृत्तांत लिहिला आणि तें चित्र कांहीं एकांनीं मुसलमानांच्या मशिदीपाशीं चिकटविलें. त्यावरून कांहीं अज्ञानी मुसलमान लोकांस असें वाटलें कीं, आमच्या पैगंबराची हेळणा पारशी लोकांनीं आरंभिली आहे, असा द्वेष धरून त्यांनीं पारशी लोकांशीं तुफान आरंभिलें. हल्लीं पंधरा दिवसांपासून एथें मोठा गवगवा चालला आहे; दोनतीन वेळ मुसलमान व पारशी यांची मारामारी झाली. चित्रज्ञानदर्पणवाला यावर कांहीं दोष आहे असें नाहीं. त्यानें महंमदाचा वृत्तांत इंग्लिश पुस्तकावरून काढिला, व चित्रही याप्रमाणें काढिलें. आणि असें करायास त्यास अधिकार ही आहे, त्यानें निंदा बनावून दोषानें लिहिलें असतें तर त्यास शिक्षा देणें प्राप्त होती, परंतु त्यानें असें केलें असें दिसत नाहीं. धर्मावरून लोकांस शिव्यागाळी दुरुत्तरें छापणें हें वाईट आहे. आणि जे असें करितात त्यांस शिक्षाच केली पाहिजे.

परंतु त्यावरून मारामारी करणें हा फारच मोठा अन्याय आहे. कोणाला ज्या गोष्टी विषयीं वाईट वाटतें, त्यानें सरकारापाशीं फिर्याद करावी ह्मणजे सरकार चौकशी करून योग्य ठराव करील. जे मारामारी करितात त्यांचें चालेल असें नाहीं, उलटी त्यांची फजिती होत्ये, व सरकार त्यांस मोठी शिक्षा देईल.

हल्लीं सर्व लोकांनीं विचार करावा कीं, जर यावेळेस मुसलमान सरकार असतें तर पारशी वगैरेचें कसें झालें असतें? परंतु हे सुज्ञ निःपक्षपाती सरकार आहे, ह्मणून परमेश्वराचे उपकार मानून आनंद करावा व या सरकारच्या अनुकूलतेनें वागावें."

सन १८५७ त बंगाल इलाख्यांत पलटणीच्या लोकानी मोठें बंड माजविलें. त्यामुळें हिंदुस्थानांतील रयतेची व कंपनी सरकाराची फारच नासाडी झाली. बंगाल खात्याच्या बहुतेक काळ्या पलटणी फितूर होऊन हा दंगा बळावला. दिल्ली, लखनौ, उज्जनी, अशा जागोजागीं ह्यांनीं उच्छाद मांडला होता. तेथें लढाया होऊं लागल्या, व त्यांत कित्येक इंग्रज कामगार मारले गेले तसेच लष्करांतील दुसरे शेंकडो लोकही पडले. ह्या बंडवाल्या लोकानी जेथ जेथे इंग्रज लोकांचीं ठाणीं होती तेथील इंग्रज लोकांच्या स्त्रिया व मुलें माणसांचा विनाकारण घात केला असे उत्पात ह्या शिपाई लोकांनी मांडल्यामुळें सर्व हिंदुस्थान भयाभीत होऊन गेलें होतें. मुंबईतील लोकांचीही अशीच अवस्था झाली. परंतु ईश्वरकृपेनें मुंबई इलाख्यांतील पलटणीत कांही बंडझाले नाही व मुंबईत रहाणाऱ्या लोकांच्या केशासही धक्का लागला नाही. ह्यावेळी मुंबई सरकारानें मोठ्या चातुर्यानें मुंबईत बंदोबस्त ठेविला होता. हे बंड बंगाल इलाख्यांत उद्भवलें होतें, परंतु परिणामीं भरतखंडांतील सर्व रयतेस त्याचे दुःख भोगावें लागलें.

हें बंड समूळ मोडून टाकायास सरकारास सुमारे कोट दोनकोट रुपये खर्च बसला. तें एकसारखें दोनवर्षे पर्यंत चाललें होतें. मुंबईतील पलटणीं पैकीं दोघे असामी ह्या बंडास सामील होते असा त्यांजवर आरोप आल्यावरून त्यांस कापाच्या मैदानांत सर्व पलटणी समोर उभे करून तोफेचे तोंडी देऊन उडवून टाकिले. हें महा अरिष्ट उपस्थित झाल्यापासून तें दु-

र होई पर्यंत मुंबईंतील सर्व जातीच्या लोकांनी तीन खेपा आपआपल्या देवाल-यांत जमून इंग्रजांस जय प्राप्त व्हावा व त्यांचें राज्य कायम रहावें व त्यांला संकटांत पाडूं नये ह्मणून प्रार्थना केल्या. तशाच बंड मोडून जिकडेतिकडे स्वस्थपणा झाल्यानंतर ईश्वराचें गौरव वर्णायासाठीं मुंबईंतील सर्व शेटसावकार इंग्रज सरकारी कामगार व सर्व लोकांनीं आपआपला आनंद प्रदर्शित करण्यासाठीं आपआपल्या कारखान्यांत सुटी दिली होती, आणि जागोजागीं व देवळांत जमून ईश्वराचा स्तव व प्रार्थना केल्या. त्यांतील कांहीं मासले पुढें उतरून घेतले आहेत.

ईश्वरप्रार्थना.

("असतांमीनिशिदिनीतुमच्यासेवेशतित्पर" ह्याचालीवर)

सकलचित्तचालकानियंतासृष्टीचातूंहरी ॥ अवनिचंद्रग्रहतारामंडळभ्रमविशीयंत्रापरी ॥ अनंतशक्तीअचिंत्यलीलावर्णावीकुठवरी ॥ सनकसनंदनव्यासकवीश्वरश्रमलेबहुतापरी ॥ भक्तवत्सलादीनदयाळातारकसर्वांपरी ॥ रक्षिशिसकलांसमदृष्टीनेंभेदनसेअंतरीं ॥ पांडवांसाह्यहोउनिरे ॥ कौरवांसमरिजिंकुनिरे ॥ द्रौपदीलाजरक्षिलिरे ॥ हीचप्रार्थनादीनदयाळाधांवअतांलवकरी ॥ अंतनकोबापाहुं आमुचा करुणाकर झडकरी ॥ तुजवांचुनियांदीनपालकाजावेंकोठेंतरी ॥ अंत० ॥ १ ॥

अभंग

साधूंच्यापालना ॥ दुष्टांच्याशाशना ॥ डंकानारायणा ॥ वाजेतूझा ॥ १ ॥
दुष्टक्रूरदैत्य ॥ जेव्हांमत्तझाले ॥ त्वांचिसंहारिले ॥ क्षणामाजी ॥ २ ॥
कृतघ्नमाजले ॥ आतांऐशापरी ॥ पश्वादिकबरीं ॥ याहूनियां ॥ ३ ॥
अनाथअबला ॥ अर्भकेंजींदीन ॥ यांच्यानाशामान ॥ नसेदेवा ॥ ४ ॥
विलापासीत्यांच्या ॥ देऊनियांकर्ण ॥ करीनिवारण ॥ दीनोद्धारा ॥ ५ ॥

("आहारेदैवाकायंहेंकरवीशी" ह्याचालीवर)

॥ प्रभुसाठींप्रभुलाप्रभूर्वानवीती ॥ संकटनिरसुनियांहोवोसर्वशांती ॥ धृ० ॥ रस्तादावुनियांयेथेंत्वांआणिले ॥ कांहींदिवसांनींराज्यींकींचढविलें ॥ सर्वजनालासुखतेंबहुझालें ॥ करीतेंऐसेंसदोदितचाले ॥ प्रभु० ॥ १ ॥ शाळास्थापुनियांविद्यावृद्धिझा

ली ॥ यंत्रादीकांनींबहूमावकेली ॥ व्यापाराचीतेहद्दहोउनिगेली ॥ विघ्नेंकांयांशींद-पाळाआणीलीं ॥ प्रभु० ॥ २ ॥ संकटसमयींनाहींकोणीत्राता ॥ तुजवीणआह्नाद-पाळाभगवंता ॥ अनुभवपूर्वीआलासेपूरता ॥ धावेंधावेंबाशिणवूनकोआतां ॥ प्र०॥३॥

॥ अभंग ॥

सत्यशांतिदयाकरुणेचासागर ॥ ब्रीदहेंचिथोरजगींगाजे ॥ १ ॥ शरणआलीया रक्षिसीतूंहरी ॥ विघ्नेंसर्वदूरीकरूनियां ॥ २ ॥ अनन्यभावानेंशरणजोकांआला ॥ नाहींत्याचाकेलाअनादर ॥ ३ ॥ ऐशापरीबहुगोष्टीआढळती ॥ थोरवीहीकीतीगा ऊंतूझी ॥ ४ ॥ नयेबाआमुचातुलाकायद्रव ॥ धावण्यासधांवसख्याहरी ॥ ५ ॥ गाऊनीस्तवूनीजरीआळवीला ॥ तरीकाबाकेलाकानाडोळा ॥ ६ ॥ चरणींतूझीया घातियेलीमीठी ॥ धरींआतांपोटींऊचलोनी ॥ ७ ॥ सन्मार्गदर्शकह्मणतीआहेहरी ॥ सिद्धसहाकारीभक्तांसदा ॥ ८ ॥

मुंबई तारीख २० वी, माहे आगष्ट सन १८५७

(नहिजमुनाजलजय्ये ह्या चालीवर)

॥ पद ॥

नीतिनिपुणप्रभुतारीहरीतूं ॥ नीति० ॥ धृ० ॥ प्रजापालनींदक्षचिजेनर ॥ तद्विघ्नांतें वारी ॥ हरीतूं ॥ १ ॥ आह्मिअपराधीसर्वप्रपंचीं ॥ आलोंतुझियाद्वारीं ॥ ह० ॥ २ ॥ शरणआलियाअभयचिद्यावें ॥ प्रार्थितितुजकंसारी ॥ ह० ॥ ३ ॥ सन्मार्गाचेदर्श कह्मणती ॥ दीनजनाउद्धारी ॥ ह० ॥ ४ ॥

आर्या

॥ निजसुकृतहिंवेंचुनियां, चिंतावेंक्षेमत्यासुराजाला ॥
सर्वजनांसिसुखप्रद, विद्यावरितातिभासुराजाला ॥ १ ॥
पात्रापात्रनजाणे, धर्महिनेणेअसामहीशवरा ॥
विद्वानहितोनवरा, सुटविसदापालुनीमहीशवरा ॥ २ ॥

(उद्धवाशांतवनकरजात्यागोकुलवासिजनांचें. ह्या चालीवर)

॥ पद ॥

कमलाक्षादीनदयालाधांवुनियांभक्तांतारी॥धृ०॥संपन्नसर्वगुणऐसेंकविजनकींतुजला

गाती ॥ करुणेचासागरऐशीपसरलीत्रिभुवनिंकीर्ती ॥ ब्रह्मादिकसुरहीतुजलाएक त्रमिळुनियांध्याती ॥ चा० ॥ दुर्वासेंपांडवांला ॥ छळितांनिशिंधांवाकेला ॥ द्रौपदिनेंलक्षानितुजला ॥ पावशितूंतिजकैवारी ॥क० ॥ १ ॥ दुर्दैवेंकरुनीआह्मीपातकी जन्माआलों ॥ संसारामाजीपडूनीव्यापारकरितजेगेलों ॥ हतभाग्यह्मणूनाहित्यांत पातकेंआचरलों ॥ चा० ॥ शरणागतरक्षकह्मणूनी ॥ मिठिदिधलीपदलक्षूनी ॥ सर्वांपरिदुःखेंहरूनी ॥ घेआतांझडकरिपदरीं ॥क० ॥ २ ॥

॥ साक्या ॥

ज्याप्रभुनेंहादेहनिर्मिलात्याशिविसरलोंआह्मी ॥
यापरतेंअपराधकायसेसर्वगुंतलोंकामीं ॥
देउनिअभयअह्मारक्षी ॥ ह्मणतीतुलासर्वसाक्षी ॥ १ ॥
क्षमाकरीजगदीशाअमुच्याअपराधाच्याकोटी ॥
दुष्टकृतघ्नप्रभुशिंगांजिलेंत्याशिधरावेंपोटीं ॥ २ ॥

॥ पद ॥

(कृष्णगडीअपुलायमुनाडोहींबुडाला ह्या चा०)

धावेंपावेंयदुरायाआलोंशरणतुझ्यापाया ॥ धृ० ॥ आह्मीदीनपतितसाचे ॥ गातोंअगाधगुणवाचे ॥ वदतांनामराघवाचें ॥ होयशुभगजमृगगणितेचें ॥ निष्ठुरकेलीकां माया ॥ आलोंशरण० ॥ १ ॥
दीनानाथदीनबंधू ॥ विमलजनललितकृपासिंधू ॥ भवदवसुदग्धशारदेंदू ॥ वर्णिति असेसर्वहिंदू ॥ विकलवहुजालीसेकाया ॥ आलोंशर० ॥ २ ॥
येउंदेकरुणासकळांची ॥ नारिनरदीनकुटुंबाची ॥ स्वस्थताप्रभुलादेसाची ॥ प्रणतिसन्मार्गदर्शकांची ॥ धाउनित्वरितकरिछाया ॥ आलों० ॥ ३ ॥

॥ आर्या ॥

करुणेचासागरतूं दीनाचानाथभक्तकैवारी ॥
ऐशींविरुदेंगाजति, वर्णितिकविह्मणुनिहेंभयनिवारी ॥

॥ अभंग ॥

नाशअमोलिकझाले ॥ कैसेंतुजलाआवडलें ॥ १ ॥ दीनबाळकेंमारिलीं ॥ घरेंफार

चजळालीं ॥ २ ॥ स्त्रियाअबलाअमुनी ॥ त्याहीमारील्यादुष्टांनीं ॥ ३ ॥ ऐशाअ-नर्थसमयाशीं ॥ देवाकोठेंगुंतलासी ॥ ४ ॥ कायपाषाणापरीस ॥ त्हदयकठीणकेलेंस ॥ ५ ॥ धरणेंघेतलेंद्वारांत ॥ नकोआतांपाहूंअंत ॥ ६ ॥

॥ अभंग ॥

आचरणआमुचेंशुद्धनाहींजरी ॥ दयासिंधुतरीपोटींघाली ॥ १ ॥ अपराधकेलेजरिबाळकानें ॥ माताममतेनेंक्षमाकरी ॥ २ ॥ मनोभावेंतुजशरणजोकांआला ॥ त्याचादूरकेलाभवरोग ॥ ३ ॥ पापाचानाशकदीनाचापालक ॥ दुष्टविनाशकब्रीदें तूझीं ॥ ४ ॥ ऐशाशुद्धब्रीदाकलंकलागेल ॥ जरीउपेक्षीलदयासिंधू ॥ ५ ॥ सन्मार्गदर्शकम्हणतीसोडाभीती ॥ असेजगत्पतीसाह्यतुझा ॥ ६ ॥

तारीख ४ अकटोबर सन १८५७

॥ पद ॥

॥ कृपाघनासंकटजाणुनिये ॥ धृ० ॥

भक्ततुझेबहुतुजलास्तविती ॥ सेवामानुनिघे ॥ कृपाघ० ॥ १ ॥
दुष्टजनांनींजीवतुझेहे ॥ समरींत्रासविले ॥ कृपाघ० ॥ २ ॥
युगायुगींतूंभक्तरक्षिसी ॥ दुर्जनमारुनिजे ॥ कृपाघ० ॥ ३ ॥
अनंतगुणतुझेवर्णुंकितीरे ॥ अहिवेदहिश्रमले ॥ कृपाघना० ॥ ४ ॥

॥ श्लोक ॥

प्रार्थितोंतुलाविश्वपालका ॥ अमृतदृष्टिनेंपाहिंबालका ॥
त्वांउपेक्षिल्याकोणतोहरी ॥ आमुच्यामहासंकटाहरी ॥ १ ॥
सर्वव्यापकातूंनिरंजना ॥ निर्गुणातुझेगातिजेगुणां ॥
रक्षिसीतयाबानिरूपमा ॥ सांगतीअसेभक्तहीखुणा ॥ २ ॥
सर्वशक्तिमान्विश्वरूपगा ॥ निर्विकारहीभक्तगातिगा ॥
विश्वपोषकाविश्वभासका ॥ धांवेंबात्वेंरेरक्षिबालका ॥ ३ ॥

॥ आर्या ॥

सर्वज्ञसर्वसाक्षी सर्वात्मातूंचिदेवदेवांचा ॥
गातीभक्तगुणांतें सर्वांलाशक्तिदेवदेवाचा ॥ १ ॥

याप्रभुलायशद्यावें दासांचेंमागणेंप्रभोमान्य ॥
करुनीदुःखहरावें दुर्घटसंकटअसेनसामान्य ॥ २ ॥
जमलेस्तवनकराया जगदीशाप्रार्थनेसिबाधावें ॥
एकत्रआजिझालों संकटकोणासहीनबाधावें ॥ ३ ॥
उत्पत्यादिककर्त्ता हर्त्तायासंकटासतूंमान्य ॥
सोडुनिकल्पतरूतें सेवूंकाशासिवृक्षसामान्य ॥ ४ ॥

॥ केकावली ॥

कृपाजरिअसेतुझीमगनसेउणेंसेवकां ॥ म्हणोंनिजगदीश्वरासुखसदांकरीभाविकां ॥
मिळोनिअवघेपहातवपदीशिरेंठेविती ॥ पवित्रस्थळजाणुनीमनुजसर्वहीसेविती ॥१॥

॥ साक्या ॥

क्यौंकरहमपररूढरेहेप्रभुयेविधसकटदीनो ॥
दीनानाथरखोब्रिदअपनोयेसबदुखहरलीनो ॥ १ ॥
भक्तवत्सलतुमकरुनासागरगखोलाजहमारी ॥
तुमबिनहमकोयहसंकटमोगतनहिप्रभुजीन्यारी ॥ २ ॥
चोरभयानेंदुर्गमजेकांमार्गहिसुगमचिकेले ॥
दुष्टापासुनिरक्षुनिजंतूसौख्यप्रजेसीदिधलें ॥ ३ ॥
स्त्रियामुलाचेप्राणाहिरोनीनेलेघोररितीनें ॥
देवात्यांलादंडकरायायावेंशीघ्रगतीनें ॥ ४ ॥

॥ गीत ॥

हिणपुरुषतेहेतुनालहेमुरखझूममारूडुंनासहे ॥
सुधरवूंनाहितेमनेगमेअवरनेतेओसारथीदमे ॥ १ ॥
सलुकसंपनेस्थीरताभलीलुणहरामिनेंहुल्लडेपळी ॥
दिनदयाळतूंपुण्यनूपणसहुप्रयत्नतेचांडाळीहण ॥ २ ॥
फरिथिस्वस्थताव्हेलिआणरेसर्वजन्ननादुःखजाणरे ॥
विघ्नसर्वनेंहांकीदेदुररैयतलोकनेंझंपताकर ॥ ३ ॥
करमरूडुंजेसूधराईनूंकरतवांछुरेजारिव्यालेनू ॥

दगलबाजनेशासनोकरीविजयदेतूंइंग्रेजनेफरी ॥ ४ ॥
नरमप्रार्थनादीलयाधरीजलदीआवेंनवारेतूंहरी ॥
गजवचोदिशेआजराजनीजयजययोजयंकारनीध्वनी ॥ ५॥

॥ अभंग ॥

भक्ततूझेईशाआलेहेसकळ ॥ करावासांभाळकृपासिंधो ॥ १ ॥
ध्यावीहीभक्तांचीमानूनीयांसेवा ॥ अनाथाचादेवापावेंगातूं ॥ २ ॥
भक्तवत्सलातूंकोपटांकीआतां ॥ तूंचिमातापीतारक्षीतातूं ॥ ३ ॥
बालकानेंकेलाअपराधजरी ॥ मातेच्याअंतरींकोपनये ॥ ४ ॥
स्त्रियाजाअनाथबाळेंजींअजाण ॥ तयांचेंपाळणकरादेवा ॥ ५ ॥
खलांचियानाशासाधूंच्यापाळका ॥ त्रैलोक्यनायकापावेगातूं ॥ ६ ॥
भावेंतुजआह्मीयेतसोंशरण ॥ करावेंरक्षणसंकटींया ॥ ७ ॥

॥ दिंडी ॥

यासुभूपालानिमतीसर्वराजे ॥ देशोदेशींसत्कीर्तिअसीगाजे ॥ दयाशूरनामऐसें साजे ॥ ग्रासुंपाहेमित्रकाजवाजे ॥ १ ॥ राजाधीरगंभीरबुद्धिमान ॥ त्याचेंकरावेंदेवासांगोपान ॥ बंडभीतीनाहींयाबलवान ॥ नाशानहूंदेपावभगवान ॥ २ ॥ ॥ भक्तसंकटींभक्तपक्षघेसी ॥ अर्जुनदेवारेयेथेंकांनयेसी ॥ स्त्रियाबाळेंदुष्टांसिकारेदेसी ॥ करीआतांतरिदुष्टधीवळेसी ॥ ३ ॥

॥ पद ॥

जगदीशाकैसेंसंकटींपाडिलें ॥ दयाळूऐशाराजालात्रासिलें ॥ धृ० ॥ विद्यामृतवृष्टीकेलीयाराजानें ॥ प्रजाहीआणिचालवीन्यायानें ॥ ऐशालादेवादुखाविलेंबंडानें ॥ करावेंशांतदुष्टांसदंडानें ॥ जग० ॥ १ ॥ दयाळूप्रभुलासंकटींसांभाळ॥ रक्षावाआमुचासदांहाभूपाळ ॥ संकटमोठेंजाणोनियांटाळ ॥ यास्तवचरणींठेवियेलेंभाळ ॥ जग० ॥ २ ॥

॥ ओव्या ॥

सर्वज्ञअसाप्रभुएक ॥ भक्तांलादेतसेसुख ॥ तैसाराजाप्रजापालक ॥ याविणेंदुजानसेचि ॥ १ ॥ राजाआहेनीतिमान ॥ कोणनिसेयाच्यासमान ॥ यास्तवईशोदेवांनि

यांकान ॥ विजयीकरावेंसर्वदा ॥ २ ॥ राणीचेंराज्यसदोदित ॥ नांदावेंअसेंमनांत ॥ आबालवृद्धहेंचिह्मणत ॥ प्रार्थनाकरोनईशाची ॥ ३ ॥

(चलोबिदुरघरजय्येंउधोजीचलोबिदुर ह्याचाली०)

संकटविलयागेलेंआमुचें ॥ सं० ॥ धृ० ॥ करुणार्णवप्रभुबहुआळविला ॥ त्याचें सार्थकझालें ॥ आ० ॥ १. ॥ बंडमोडुनीसर्वप्रकारें ॥ शांतिरूपपसरलें ॥ आमुचें० ॥ २ ॥ समरसमाप्तिहोउनियांजन ॥ स्वस्वकर्मीलागले ॥ आमुचें० ॥ ॥ ३ ॥ दासह्मणेहेंसदयेंप्रभुनें ॥ सन्मार्गीयोजिलें ॥ आमुचेंसंकटविलयागेलें ॥आ० ४॥

आर्या

केलींअघोरकृत्यें, त्याकाळीशत्रुरूपशुनकांनीं ॥
अश्राव्यतींसुसभ्यां, ऐकातिजेक्रूरतेपिशुनकांनीं ॥ १ ॥
झालाअनर्थऐसा तेंव्हांत्वत्प्रार्थनेविनानाहीं ॥
सदुपायअन्यदीना मानिपलेहेंमहेशनानाहीं ॥ २ ॥
ऐसाविचारकरुनी केलीत्वत्प्रार्थनाअशाकाळीं ॥
करुणासागरहोउनि दुष्टांचींआननेंकरीकाळीं ॥ ३ ॥
धांवदयाब्धेऐशा गजरांनींजैंसमस्तनभभरलें ॥
दीनोद्धारसमर्था सदयतुझेंहृदयतैंचिगहिंवरलें ॥ ४ ॥
खलकृतपीडापाहुनि दासांच्यापावलासिहाकेला ॥
निवटुनिसकलअरीतें निर्भयनिर्विघ्नदेशहाकेला ॥ ५ ॥
याचिपरीजगदीशा संकटसमयींसदैवपाळावें ॥
कींसुज्ञजनेंआश्रित जनगृहदाहकंकिटाळटाळावें ॥ ६ ॥

पद

(प्रभुसाठींप्रभुलाप्रभूवीनवीती ह्या चा०)

देवारिपुनाशाजगदीशादातारा ॥ तुझियाउपकारानाहींपारावारा ॥ दे० ॥ धृ० ॥ फौजाबदलूनीअनर्थगुजरला ॥ बालकेंअबलापीडूनीमारिल्या ॥ भासलेंजेवीकृतांत-खवळला ॥ तुजवांचुनिसमयींकोणत्राताझाला ॥ दे० ॥ १ ॥
मनापासुनियांतुजलाशरणआलों ॥ गायनसुस्वरेंकरूनीनाचलों ॥ भ्रमरापरितुझियाचरणींलीनझालों ॥ ठेउनिभरंवसातुजवरीबैसलों ॥ दे० ॥ २

भक्तरक्षकहे श्रीदत्तांपाळीलें ॥ संकटींअमुच्याधावणेंबाकेलें ॥ शस्त्रघेउनियांदुष्टां तेंमर्दीलें ॥ कुठवरीवर्णूंउपकारजेझाले ॥ दे० ॥ ३ ॥
बहुतांपरिआह्मींशिणितुजलादिधला ॥ सर्वस्वींअमुचाभारत्वांउचलिला ॥ क्षमाकरूनीसांभाळींआह्माला ॥ हेंचिमागणेंसदोदीततुजला ॥ ४ ॥

साक्या

गुढ्यातोरणेंउभउनिद्वारीं हास्यवदनजनमेळीं ॥
हस्तउभारुनिजयजयकारें द्याप्रभुलाआरोळी ॥
आलासुदिनआह्माआजी ॥ करणीतुह्मिहेदेवाजी ॥ १ ॥
समरसोडुनीजीवरक्षणा शत्रुगिरिदरींगेले ॥
कितिकदंडिलेदयार्द्रभावें शरणागतमोकालिले ॥
फौजाजयगजरेंफिरल्या ॥ नेमिल्यास्थळींस्वस्थवसल्या ॥ २ ॥
प्रजापालनीश्रेष्ठराणिचा डंकाजैंसुरुझाला ॥
तडिध्वायध्वनिशस्त्रास्त्राचा आपोआपानिमाला ॥
गाऊंगूणतिचेआह्मी ॥ प्रार्थुनिईश्वरनिजधामी ॥ ३ ॥
सर्वलोकअतिउल्हासानें ईश्वरभजतीआजी ॥
नादब्रह्मकीहोउनजाइल हिंदुस्थानामाजी ॥
राज्यहेंसर्वकालराहो ॥ ईश्वरदयेंतयापाहो ॥ ४ ॥

अभंग

प्रार्थूंआतांआह्मीसर्वलोकांप्रती ॥ आळवाश्रीपतीमनोभावें ॥ १ ॥
कापतेणेंआजिमुदिनदावीला ॥ जयइंग्लिशांलादेवोनीयां ॥ २ ॥
बंडहेंजाऊनीरसातळाप्रती ॥ जयध्वजक्षितीउभाकेला ॥ ३ ॥
सर्वलोकसुखेनादूंकीलागले ॥ धंदेआपापलेकरूनियां ॥ ४ ॥
अमोलिकसुखअसेयाराज्यात ॥ हेंसर्वांमाहीतप्रत्यक्षही ॥ ५ ॥
न्यायनीतिदयासद्गुणसंपन्न ॥ कारभारिजनमुख्यअसती ॥ ६ ॥
असोहेचिआह्मासर्वकाळसुख ॥ सन्मार्गदर्शकह्मणताती ॥ ७ ॥

आर्या

श्रीचाअसशीतैसा दीनाचासदयनाथतूंदेवा ॥
सभयाअभयचिकेलें भक्तापासूनिघेसदासेवा ॥ १

रक्षाचेनदगेले नाहींसुखतिळहिपांचअयनांत ॥
जरिहाप्रसंगवदलों येतीदुःखाश्रुबिंदुनयनांत ॥ २ ॥
देवातवसामर्थ्यें झालेनिर्विघ्नभक्तजनसर्व ॥
जेकांप्रमत्तहोते त्यांचाझाडोनिटाकिलागर्व ॥ ३ ॥
अभ्राच्छादितअसतां एकाकींअभ्रनाशकरितरणी ॥
तैसीविजयीसेना रिपुमारुनिनित्यविजयघेतरणीं ॥ ४ ॥
हीशक्तिईश्वराची भावेंत्यालाचिशरणगाजावें ॥
गावेंनामतयाचें भक्ताच्यामालिकेंतगाजावें ॥ ५ ॥
दीनोद्धारसमर्था स्तवितोंतुजशक्तिदेचिसकळांस ॥
व्यापारींशिवकरदे मतिदेविद्यादिसर्वसकळांस ॥ ६ ॥

अभंग

दासांकरुंदेगादेवा ॥ तुझ्याचरणाचीसेवा ॥ १ ॥
ह्मणतितुलारेदयाळ ॥ करीदासांचासांभाळ ॥ २ ॥
आलात्रैलोक्याचाराजा ॥ झालासाह्यभक्तकाजा ॥ ३ ॥
पुढेंकेलावरदहात ॥ झालेंहिंदुस्थानींशांत ॥ ४ ॥

श्लोक

संतोषकेलाप्रभुनेंजिवांस ॥ केलेसुखीसर्वहिदीनदास ॥
दासांसदेणारसदासुवास ॥ प्रार्थूंहितोआजिजगन्निवास ॥ १ ॥
घोरसंकटाईशप्रार्थना ॥ करुनिचुकविलीसर्वयातना ॥
धाडिलेरिपूघोररेवना ॥ तोषजाहलाआमुच्यामना ॥ २ ॥

पद

प्रभुजीफारतुझेउपकार ॥ धृ० ॥
अगणितगुणतुझेवर्णुंकितीतरि ॥ वेदहिथकलेचार ॥ प्रभुजी० ॥ १ ॥
धांवतयेउनीभक्तांनेसी ॥ भवसिंधूतुनिपार ॥ प्रभुजी० ॥ २ ॥
दीनदयाळागुणवर्णाया ॥ जमलेदासअपार ॥ प्रभुजी० ॥ ३ ॥
संकटसमयीपावायाप्रभु ॥ साधननामचिसार ॥ ४ ॥
दासतुझाह्मणेजोडुनियांकर ॥ सकलजनालातार ॥ प्रभुजी० ॥ ५ ॥
तारिख २८ माहे जुलै सन १८५९ इसवी.

तुर्कस्थानामध्यें रुशियन लोकांशीं इंग्रज लोकांची लढाई चालूझाली. या प्रसंगीं इंग्लिश फौजेस जय यावा ह्मणून भरतखंडामध्यें मुंबईवगैरे सर्वत्र ठिकाणीं १८५४ तारीख १६ वी जुलई रविवार रोजीं प्रार्थना व उपास करावा असा सरकारी हुकूम झाला. ह्या दिवशीं मुंबईंत परभू, पारशी, शेणवी, आणि सावकार वगैरे महाजन लोक यांनींही आपआपल्या रीतीप्रमाणें प्रार्थना केल्या. ही प्रार्थना करण्याच्या कामांत जे आपणास सुधारलेले ह्मणवितात ते होते. मुख्यत्वें यांमध्यें ब्राह्मण नव्हते तरी परभू वगैरेच्या अनुषंगानें कित्येक शास्त्री वगैरे त्याप्रार्थनेंत होते, व कवितारूपानें त्यांनीं निराकार ईश्वराची प्रार्थना करून ती छापविली आहे. ती येणेंप्रमाणें.

ईश्वरप्रार्थना. ॥ पद ॥

अगणितदुःखेंसमरापासुनिहोती ॥ जगदीशाविणकोणकरीशांती ॥ धृ० ॥
त्रातासत्याचाऐसाडंकावाजे ॥ भक्तपालकतूंविरिदहेंचिगाजे ॥
विश्वरक्षकहेंनामतुलासाजे ॥ संकटींआह्मानाहींकोणीदूजे ॥ अ० ॥ १ ॥
मरतीजेयुद्धींआनंतसैनीक ॥ अबलाहोत्यांच्याकरीतीबहुशोक ॥
बालकेंदीनपावतीजेंदुःख ॥ वर्णायात्यावेंप्राज्ञहीदुर्मुख ॥ अ० ॥ २ ॥
गुंततांलक्षेंयुद्धींनृपाळांची ॥ राहतांअमूल्यकत्येंकल्याणाचीं ॥
नासाडीहोईसर्वथासकलांची ॥ लाजभगवंतातुजलाह्यानाशाची ॥ अ० ॥ ३ ॥
व्यापारसर्वहोतातिकुंठीत ॥ धाडायामालअन्यदेशींभीत ॥
होऊनीबंडेंसूटतीलूटीत ॥ यामुळेंतोटेहोतीअगणीत ॥ अ० ॥ ४ ॥
यापरीयुद्धद्रव्याचेंनाशक ॥ हाहाकारमोठाकरीतीलोक ॥
ह्मणतीहेभगवनूदुःखाब्धितारक ॥ होईंवासकलां"सन्मार्गदर्शक" ॥ अ० ॥ ५ ॥

॥ अभंग ॥

संकटींतारकतूंचिआह्माहरी ॥ जावेंकोठेंतरीसांगबापा ॥ १ ॥
करिशीनाजरीसाह्यआह्मातरी ॥ आह्मीतूझेद्वारींधरणेंघेऊं ॥ २ ॥
नकोपाहूंआतांअंतबाआमुचा ॥ असशीदीनाचात्राताजरी ॥ ३ ॥
सत्यशांतीदयानीतीसदेदीत ॥ राहावींउदीतयोग्यतूला ॥ ४ ॥

नष्टहोतीजसेवीरत्तयापरी ॥ होतीखरोखरीनष्टहींही ॥ ५ ॥
ह्मणोनीशरणआलेंतुलाआतां ॥ पाहींभगवंताकृपादृष्टी ॥ ६ ॥
भक्तपालकत्वबिरिदअनंता ॥ संभाळींहेंनाथाप्रसंगींह्या ॥ ७ ॥
झटूनीयांआह्मीसर्व ॥ प्रार्थूंसोडूनीयांगर्व ॥ १ ॥
सर्वभक्तांचीगर्जना ॥ कानींपडतांसुटोपान्हा ॥ २ ॥
लेखनाहींचपाहिला ॥ ईशेंसोडीलेंभक्तांला ॥ ३ ॥
नाहींकधींहीऐकिलें ॥ भक्तवीनमूखगेले ॥ ४ ॥
ऐशीआहेतुझीख्याती ॥ ह्मणुनिआरंभीलीस्तुती ॥ ५ ॥
देवाधांवअतांवेगीं ॥ आह्मातारावयालागीं ॥ ६ ॥
शस्त्रपाणीहोसत्वर ॥ करीशत्रूंचासंहार ॥ ७ ॥
व्हाहोसकळांनिर्भय ॥ प्रभुतुमचीआहेमाय ॥ ८ ॥

ही प्रार्थना झाली तेव्हां ठाकुरद्वारीं व भुलेश्वरीं कीर्त्तन झालें व मुंबादेवीस होम झाला आणि दुसऱ्याही देवळांतून कांहीं कांहीं प्रकार झाले आणि जेथें जेथें देवळांत खिस्ती लोकानीं प्रार्थनाकेल्या तेथें तेथें कित्येक हिंदुलोक गेलेचहोते. परंतु विशेषेंकरून पारशीलोक आवेशीहोन्साते आग्यारी आग्यारींतून फारच जमले होते. आणि आपण नेटिवांनींही हा दिवस युरोपियनांप्रमाणें पाळावा ह्मणून तेच पुढारी होते. पारशी लोकांनीं जी प्रार्थना केली ती बहुधा जंध भाषेमध्यें होती. तरी त्यांनीं एक गुजराथी भाषेंत प्रार्थना केली आहे तिचा अर्थ येणे प्रमाणें.

हे गौरवयुक्तपरात्पर देवा, आह्मी तुझी प्रार्थना करितों कीं, या राज्याच्या राणीला चालल्लेल्या लढाईमध्यें सन्मान पूर्वक जय येवो. राजाचा राजा जो आहे त्यानें तिच्या फौजेस व आरमारांस ज्ञान व शक्ति विशेष द्यावी, राणीला दीर्घायुषी करावें, आणि तिचें साम्राज्य आबाद चालवावें. देवानें तिच्या शत्रूचा नाश करावा आणि तिला पूर्ण आशीर्वाद द्यावा. तर या सर्व गोष्टींकडे देवानें लक्ष्य लावून त्या घडवाव्या व रणभूमीच्या ठायीं राणीचा पक्ष धरून तिच्या सैन्याला जय द्यावा ह्मणून हे सर्व शक्तिमान देवा आम्ही तुजपासीं काकुळतीनें प्रार्थना करितों आणि आमच्या राणीचा अधिकार न्यायानें व द-

येनें चालो, तिचें नांव व अधिकार पिढ्यानुपिढ्या याप्रमाणेंच राहो. आणि, हिची स्थिति तेजस्वी व गौरवयुक्त आहे तसीच राहो ही आमची प्रार्थना आहे.

यादिवसीं मुसलमान लोकांनीं कांहीं विशेष केलें नाहीं तरी ते तुर्कस्थान व विलायतहीं अग्रदीं विसरले होते असें नाही.

यहुदी लोकांनीं जी प्रार्थना केली ती वर्तमान दीपिकेंतून खालीं उतरून घेतली आहे.

" सरकारानें जाहीर केल्याप्रमाणें बहुतेक लोकांनीं इंग्रज सरकारास रशिया-सरकारा बरोबरच्या लढाईंत जय मिळावा म्हणून परमेश्वराची प्रार्थना केली, त्याप्रमाणें ही मुंबईंतील इस्राएल लोकांनींही केली, तिचा सारांश येणेप्रमाणें.

जो परमेश्वर राजास तारण व राज्य देणारा, ज्याचें राज्य सदा सर्वकाळ आहे, ज्यानें आपला सेवक दाविद यास विध्वंसक तरवारीपासून तारलें, आणि जो समुद्रापासून व प्रचंड पाण्यांतूनही मार्ग करितो, तो आमची दयाळू राणि क्वीन विक्टोरिया इजला व तिचे सर्व अधिकारी यांस आशीर्वाद देवो व त्यांचें रक्षण करो, त्यांचे साह्य करो, आणि मोठेपणा देवो. राजांचा राजा आपल्या दयेनें त्यांचे रक्षण करो आणि त्यांस दीर्घ आयुष्य देऊन सर्व भयापासून व संकटापासून मुक्तकरो. व त्यांस राज्य करण्यास आयुष्य देवो. राजांचा राजा आपल्या कृपेकरून तिच्या सर्व सरदारांच्या व अधिकाऱ्यांच्या मनांत आमचें व आमच्या सर्व इस्रायल बंधूंचें कल्याण करण्यासाठी दया उत्पन्न करो. आणि तिच्या व आमच्या दिवसांत यहूदांचे तारण होवो, व त्याची प्रसन्नता आह्मा-वर होवो."

(याप्रमाणें प्रार्थना करून सर्व इस्राएल लोकांनी "तथास्तु" ह्मणून गजर केला.)

सन १८५५ त इंग्लिश लोकांस रुस लोकांवर जय प्राप्त झाला त्याप्रसंगीं मुंबईंतील सर्व रयतेनें ईश्वराची प्रार्थना केली व ह्यादिवसीं मोठा उत्साह केला.

॥ ईश्वरप्रार्थना ॥

॥ अभंग ॥

॥ कायह्यासुदिनआजीआह्माआला ॥ ईशेंजयदिलाइंग्लिशांसी ॥ १ ॥
॥ उभयसैन्यांनींशत्रूहाटपीला ॥ बावटाचढविलाकिल्यावरी ॥ २ ॥

॥ तोफा,दारु,गोळा,गलबतेंबहुत ॥ अर्थगुंडाळीलसैनिकले ॥ ३ ॥
॥ दासह्मणेलोकांपुढेंव्हासत्वरी ॥ प्रभुपाठीवरीतुमच्याअसे ॥ ४ ॥

॥ पद ॥

" नहिजमुनाजलजय्येंकिसनजीनाहि० ॥ धु० ॥

ह्याचालीवर.

सत्याश्रितसहकारी ईश्वरसत्या० ॥ धु० ॥
प्रार्थुनित्यासीबहुआळवितां ॥ आलातोझडकरी ॥ ई० ॥ १ ॥
सत्पक्षाचालाउनिझेंडा ॥ भक्तांहातिंधरी ॥ ई० ॥ २ ॥
अन्यावरिअन्यायेंकरुनी ॥ उठतीत्यांसंहारी ॥ ई० ॥ ३ ॥
पीडितलोकांआश्रयदेती ॥ त्यावरितुष्टहरी ॥ ई० ॥ ४ ॥
अनन्यभावेंशरणगेलिया ॥ होईतोकैवारी ॥ ई० ॥ ५ ॥
सन्मार्गाचेदर्शकह्मणती ॥ प्रभुलाध्यासत्वरी ॥ ई० ॥ ६ ॥

॥ साक्या ॥

दीनदयाघनभक्तप्रियप्रभुसाह्यअसेआह्मासी ॥
कायकथामानवशत्रूंचीधिःकारूंकाळासी ॥ १ ॥
देवाआतांअशापरीत्वांशेवटगोडकरावा ॥
नाशनहोऊंदेतांबहुध्वजविजयाचाचढवावा ॥ २ ॥

बंडेंवगैरे सर्व प्रकारचे दंगे व तुफानें मोडून जिकडे तिकडे स्वस्थता झाली तेव्हां सन १८५८ माहे नवेंबर १ ल्यादिवशीं महाराणीनें हिंदुस्थानातील राज्य कारभार कंपनीसरकारच्या हातून आपल्या हातांत घेतल्याचा हुकूमनामा प्रगट केला. तेव्हां मुंबईंत मोठा उत्साह झाला व टौन हालांत मोठी अरास केली होती. जे मुंबई शहरांतील श्रीमंत गृहस्थ जमले होते त्यांच्या समोर हुकूम वाचण्यांत आला तो येणेंप्रमाणें.

"मुकाम अलाहाबाद, सोमवार, तारीख १ ली माहे नवेंबर सन १८५८ इसवी.

मलिका माआझमा इंग्लिस्तान यांजकडून हिंदुस्थानांतील राजे रजवाडे, व सरदार, व इतर लोक यांस खालीं लिहिलेला मेहेरबानीचा जाहिरनामा प्रसिध्ध करण्याविषयीं नवाब गवरनर जनरल बाहादूर यांस हुकूम सादर झाला आहे.

हिंदुस्थानांतील राजे रजवाडे, व सरदार, व इतर लोक यांस मलिका मुआझमा दर इजलास कौंसिल यांजकडून जाहिरनामा.

विक्टोरिया — ईश्वर कृपेनें ग्रेटब्रिटन व अयरलंड या संयुक्त राज्याची व राज्याच्या ताब्यांत युरप, एशिया, आफ्रिका, आणि आस्ट्रेलेशिया या खंडामध्यें ज्या वसाहतीं व उपराज्यें आहेत त्यासर्वांची मलिका माआझमा व धर्मसंरक्षक

आजपर्यंत हिंदुस्थानांतील मुलुखांचा राजकारभार आमच्यावतीनें आनरा- बल ईस्ट इंडिया कंपनी चालवीत होती तो आपणच चालवावा असें कितीए- क महत्वाच्या कारणांवरून, पार्लमेंट सभेंत जमलेले स्पिरिच्युअल, व टेंपरल लार्ड, आणि कामन यांच्या सल्यानें व आनुमतानें आह्मी ठरविलें आहे.

यास्तव आह्मी आतां या जाहिरनाम्याच्या द्वारें कळवितों व प्रसिद्ध करितों कीं, वर लिहिल्या प्रमाणे सला व अनुमत घेऊन; सदहू राजकारभार आ- ह्मी आपले हातीं घेतला आहे; आणि सदहू मुलुखांतील आमच्या सर्व रयते- स फर्मावितों कीं, आमच्याशीं, आमच्या वारसांशीं, आणि आमच्या ज्यायनिशी- नांशीं तुह्मी इमानानें, व खरोखर रयतेच्या नात्यानें वागावें; आणि यापुढें स- दहू मुलुखांचा राज्य कारभार आमच्या नांवें व तर्फे चालविण्यासाठीं ज्या ज्या वेळीं ज्यांची ज्यांची नेमणूक आह्मी करूं, त्या त्या अधिकाऱ्यांचा हुकूम तुह्मी मानीत जावा.

आमचे मोठे विश्वासू, आणि फार प्रीतींतले मंत्री नवाब चार्लस जान वैकौं- ट क्यानिंग साहेब यांचें इमान, व योग्यता, व शाहाणपण यांवर आह्मी पूर्ण विश्वास आणि भरंवसा ठेवून, त्यांस ह्मणजे मशारनिल्हे वैकौंट क्यानिंग साहे- ब यांस सदहू मुलुखांत आमचे पहिले वैसराय व गवरनर जनरल ठरवितों व नेमतों; आणि आमच्या नांवें सदहू मुलुखांचा राज्यकारभार चालविण्यास, तसेंच एका मुख्य स्टेट सेक्रेटारीच्या मारफत जे जे हुकूम, व कायदे त्यांस वेळोवेळीं आह्माकडून पोंचतील त्यांस अनुसरून हरएक बाबतींत आमच्या नांवें, व तर्फे वहिवाट करण्यास, त्यांस अधिकार देतों.

आनराबल ईस्टइंडियाकंपनी याणीं हल्लीं ज्या ज्या मुलकी, व लश्करी कामावर जे जे असामी नेमिलेले आहेत त्या सर्वांस, त्या त्या कामावर आ-

ह्मी काईम करितों; पुढें जशी आमची मर्जी होईल, व जे कायदे व कानूं आह्मी ठरवूं, त्यां प्रमाणें फेरफार होतील.

हिंदुस्थानांतील राजे रजवाडे यांस आह्मी जाहीर करितों कीं, त्यांवरोबर आनराबल ईस्टइंडिया कंपनीनें जे तहनामे व करारनामे केले असतील, किंवा जे सदहू कंपनीच्या हुकुमानें झाले असतील, ते सर्व आह्मांस मान्य आहेत, व आह्मी लक्षपूर्वक पाळूं; त्याचप्रमाणें राजे रजवाडे याणींही आपआपले तर्फेनें तहनामे, व करारनामे पाळले पाहिजेत.

आमचें जें हल्लींचें राज्य आहे तें वाढविण्याची आह्मास अगदीं इच्छा नाहीं; आमचें राज्य, व राजाधिकार यांस धक्का पोंचविण्यास कोणी यत्न केला असतां आह्मी त्यास शिक्षा केल्यावांचून राहाणार नाहीं; आणि त्याच प्रमाणें इतरांच्या मुलखांस, व हकांस धका पोंचेल अशी गोष्ट आह्मी कधीं मंजूर करणार नाहीं. ज्या प्रमाणे आह्मी आपला अधिकार, आपला दर्जा, व आपला मर्तबा राखतों त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानातील राजेरजवाडे यांचा अधिकार, व दर्जा, व मर्तबा आह्मी राखूं. राजेरजवाड्यांची, तशीच आपल्या रयतेची आबादानी व बढती असावी असें आह्मी इच्छितों; व हें देशांत स्वस्थता, व चांगले प्रकारची राज्य व्यवस्था असेल, तरच घडेल.

आमच्या इतर सर्व रयतेविषयीं जे राजधर्म आह्मी अवश्य मानितों, तेच राजधर्म हिंदुस्थानांतील आमच्या मुलखांतल्या रयतेविषयीं आह्मास पाळिले पाहिजेत असें आह्मी समजतों; आणि ईश्वराच्या कृपेनें ते सर्व वास्तविक रितीनें मनःपूर्वक पाळूं.

ख्रिस्ती धर्माच्या खरेपणावर आमचा पूर्ण विश्वास आहे; व धर्माच्या योगानें जें समाधान होतें तें स्मरून आह्मी ईश्वराचे उपकार मानितों असें आहे तरी, धर्मसंबंधी जे आमचे विचार आहेत ते आमच्या रयतेनें स्वीकारण्याविषयीं सक्ति करण्यास आह्मास अधिकार नाहीं, तशीच इच्छाही नाहीं. धर्मसंबंधी विचाराच्या, किंवा आचरणाच्या सबबीनें कोणाची तरफदारी होऊं नये व कोणास इजा होऊं नये व कोणास दुःख होऊं नये तसेंच कायद्यांचा आश्रय सर्वांस समान रितीनें, व निःपक्षपातानें मिळावा अशी आमची आज्ञा आहे. आमच्या सर्व अधिकाऱ्यांस

आमची सक्त ताकीद आहे कीं, आमच्या रयत लोकांची धर्मसंबंधी समजूत किंवा भक्ति याप्रकरणीं त्याणीं कोणतेही प्रकारें हात घालूं नये; घालतील तर त्यांवर आमची मोठी इतराजी होईल.

आणखी आमची अशी आज्ञा आहे कीं, आमच्या रयत लोकांपैकी जे कोणी विद्येने, हुशारीने, व प्रामाणिकपणाने जीं जीं सरकारी कामे यथास्थित चालविण्यास लायक असतील तीं तीं कामे, सवड असेल त्याप्रमाणे, विनदिक्कत व निःपक्षपाताने त्या लोकांस ज्ञात, किंवा धर्म मनांत न आणितां द्यावीं.

वडिलांपासून चालत आलेल्या जमिनीवर हिंदुस्थानांतील लोकांची आसक्ति आहे ती आह्मास माहित असून आमच्या लक्षांत आहे. सरकारचें वाजवी घेणें असेल तें घेऊन लोकांचे जमिनीसंबंधी जे जे हक्क असतील ते ते त्यांकडे सुरक्षित ठेवावे, व हरयेक बाबतीत कायदे ठरवितांना, व ते अमलांत आणतानां, हिंदुस्थानांत जे प्राचीन हक्क, व वहिवाटी, व रिवाज चालत आले असतील त्यांवर योग्य नजर द्यावी, अशी आमची आज्ञा आहे.

राज्यलोभी मनुष्यांनी स्वदेशीय लोकांस खोटे मजकूर समजावून फसविलें, आणि दंगा करण्यास प्रवृत्त केलें; अशा त्यांच्या कृत्यांनी हिंदुस्थानांतील लोकांस इजा, आणि दुःखं प्राप्त झाली येणेकरून आह्मास फार दुःख झालें आहे. दंगा करणारांचा पराजय करून दंग्याचा मोड केला यावरून आमचें सामर्थ्य सर्वांस जाहीर झालें आहे; परंतु सदर्हूप्रमाणें फसलेल्या लोकांपैकी, जे पुनः योग्य रीतीने चालूं इच्छितात त्यांवर दया करून, त्यांच्या अपराधांची क्षमा करावी अशी आमची मर्जी आहे.

अधिक रक्तस्राव नव्हावा, व हिंदुस्थानांतील आमच्या मुलुखांत स्वस्थता लवकर व्हावी या उद्देशाने एका प्रांतांत तर आमचे वैसराय व गवरनर जनरल याणी मागें जे दुःखकारक दंगे झाले त्यांत ज्या लोकांनी सरकारच्या विरुद्ध गुन्हे केले त्या बहुतेक लोकांस, कांहीं अटी ठरवून अपराधांची क्षमा होईल अशी आशा दाखविली आहे; आणि ज्यांचे अपराध क्षमेस पात्र नाहींत अशा गुन्हेगारांस काय काय शिक्षा होईल हेंही त्याणी ठरविलें आहे, सदर्हू तजवीज आमचे वैसराय आणि गव्हर्नर जनरल याणी केली ती आह्मास मंजूर व

कबूल आहे; व याशिवाय आह्मी आणखी जाहीर करितों तें येणें प्रमाणें:—

इंग्रज सरकारच्या रयतेचे खून करण्यांत प्रत्यक्ष संबंध असल्याची ज्यांवर शाबिती झाली असेल, किंवा होईल त्या गुन्हेगारावर दया करणं न्यायविरुद्ध आहे; परंतु त्यांखेरीज बाकीच्या सर्व गुन्हेगारांवर दया केली जाईल.

खुनी गुन्हेगारांस ज्या लोकानी समजून उमजून आश्रय दिला असेल, किंवा जे-दंग्यास पुढारी अथवा प्रवर्तक झाले असतील त्यास जीवदानाखेरीज दुसरें कांही आश्वासन देववत नाही. परंतु अशा मनुष्यांस शिक्षा ठरवितानां, ते सरकाराशी बेइमान होण्यास कोणत्या कारणावरून प्रवृत्त झाले, याचा पूर्ण विचार केला जाईल; आणि मतलबी मनुष्यानी उठविलेल्या खोट्या बातम्या केवळ अविचाराने खऱ्या समजून ज्या लोकांनी गुन्हे केले असें दिसून येईल त्या लोकांविषयी पुष्कळ मेहेरबानीची नजर ठेविली जाईल.

सदर्हू मनुष्यांखेरीज जे लोक दंग्यात असून लढाई करीत असतील ते जर आपआपल्या घरास परत येऊन स्वस्थ आपआपले काम धंदे करूंलागतील तर त्याणी आमच्या विरुद्ध, व आमच्या राज्या विरुद्ध, व आमच्या दर्जाविरुद्ध केलेले सर्व गुन्हे विसरून कोणतीही अट न लावितां त्यास माफी, व क्षमा मिळेल असें आह्मी या जाहिरनामाच्या द्वारें आश्वासन देतो.

अपराधाची क्षमा, व मेहेरबानी करण्याप्रकरणीं जे नियम वर लिहिले आहेत त्या अन्वयें पुढील जान्युआरी महिन्याच्या १ ले तारिखेपूर्वी जे वर्तणूक करितील त्या सर्वांस माफीचे, व मेहेरबानीचे सदर्हू ठराव लागू करावे अशी आमची आज्ञा आहे.

ईश्वरकृपेने जेव्हां हिंदुस्थानांत स्वस्थता होईल तेव्हां त्या देशांतील व्यापार धंद्यास उत्तेजन द्यावें, लोकोपयोगी आणि लोककल्याणाच्या कृत्यांची वृद्धि करावी, व त्यादेशात राहाणाऱ्या आमच्या सर्व रयतेचें हित होईल अशा रितीने- राज्यकारभार चालवावा, अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. आमच्या रयतेची आबादानी तेंच आमचें सामर्थ्य, त्यांचा संतोष तीच आमच्या राज्याची मजबुती, व त्यांची कृतज्ञता तेंच आह्मास उत्तम फळ, असें आह्मी समजतों रयतेच्या कल्याणाविषयीं आमच्या जा या इच्छा आहेत त्या सिद्धीस नेण्यास

सर्व शक्तिमान, जो परमेश्वर तो आह्मास व आमच्या अधिकाऱ्यांस सामर्थ्य देवो अशी आमची प्रार्थना आहे."

सदर्हू जाहीरनामा रा० रा० विनायकराव वासुदेवजी ओरियंटल त्रान्सलेटर यांहींवाचून दाखविला. तो ऐकून घेऊन सभासदांनीं आनंदाचा एकच गजर करून सोडिला.

ह्या दिवशीं मुंबईतील रयतेनें दीपोत्साह करून व जागोजागीं निशाणें उभारून आपला आनंद प्रदर्शित केला. हा उत्साह यथासांग रयतेकडून घडावा ह्मणून सरकारांतून लोकांस दोन दिवस एक सारखी सुटी मिळाली होती, सबब हा लोकांनीं दोन दिवसपर्यंत मोठ्या हौसेनें केला. ह्या प्रसंगीं शहरांत सुमारें चार पांच लक्ष रुपये खर्च झाला असावा. फक्त खोबऱ्याचें तेल त्या दिवशीं साठ सत्तर हजार रुपयांचें जळलें. गलासें तर इतकीं महाग झालीं होतीं कीं, दरशेंकड्यास दहा पंधरा रूपये देऊन कित्येक व्यापारी लोकांनीं भाड्यानें आणिलीं होतीं. भर रस्त्यांत देखील मोठमोठाले झुंबर टांगले होते.

मुंबईच्या संबंधानें ह्मैसूर, आसे, भरतपूर, काबूल व दुसऱ्या प्रांतांत इंग्रजांच्या आजपर्यंत लढाया होऊन त्यांत ते विजयी झाले होते, परंतु ह्या प्रकारचा उत्साह कधींच झाला नव्हता. लार्ड नेल्सन हे जेव्हां नील नदीवरील-युद्धामध्यें विजयी होऊन स्वदेशास परत गेले होते त्यावेळीं लंडन शहरांत मोठी अरास व उत्साह झाला होता, असें सांगतात; हाही त्याच कोटींतील होता.

काबूलची लढाई सन १८३९ त उद्भवली. ह्या लढाईंतही कंपनी सरकारची फारच नासाडी झाली. कित्येक धुरंधर योद्धे मारले गेले. याच लढाईमध्यें सन १८४१ त सर डब्ल्यु. एच. म्याग्नाटन हे मारलेगेले. ह्या ठिकाणीं असतानांच या नामांकित पुरुषाची नेमणूक मुंबईच्या गव्हर्नराच्या हुद्यावर झाली होती, आणि ते आपल्या हुद्याचा अधिकार घेण्यास येणार, इतक्यांत दुष्ट अफगाण लोकांनीं त्यांचा घात केला पुढें इंग्रजांनीं सन१८४२ त काबूलावर जय मिळवून दोस्त महंमदखान काबूलचा राजा याच्या पुत्रास एथें धरून आणिलें होतें, आणि तेथील बडेलोकांचे सोन्यारुप्याचे दागिने व अनेक तऱ्हेचें जवाहीर सुमारे दहा वीस लक्षांचें आणिलें होतें, तें एक महिना प-

र्यंत टौनहालांत एथील लोकांस दाखवायासाठीं मांडिलें होतें. हें पहायास ह जारों लोक प्रति दिवशी जात. ह्यांत एक एक नथच पांच पांच सहा सहा तोळे वजनाची जडाव असून हजार दीड हजार रुपये किमतीची होती. हें सर्व जाहीर लिलांव करून विकलें. पूर्वीं इसवी सन १०२४ त महंमदानें गुजराथेवर हल्ला करून सोमनाथाचा विध्वंस केला होता, आणि देवालयाचा अपूर्व चंदनी दरवाजा गिझनी एथें नेऊन आपल्या मशिदीस लावला होता, तोपरत हिंदुस्थानांत आणिला होता, इतकें असतांही याप्रसंगीं मुंबईत कांहींच उत्साह केला नव्हता.

सन १८५८ च्या बंडाचे लढाईंतही झांसीहून पुष्कळ जवाहीर, मोत्याच्या कंठ्या, व राजलोकांचे रत्नजडित अलंकार आणून टौनहालांत लोकांस दाखवायासाठीं ठेविले होते. त्यांत दोन हार होते. त्या एक एकाची किंमत तीस तीस हजार रुपये होती असें सांगतात. हेही लिलाव करूनच विकले.

प्रकरण. ८

गव्हर्नर व त्यांचीं कृत्यें– व्यापार वाढविण्याची युक्ति– व्यापाऱ्यांची संख्या–पेढ्याची स्थापना–सर चार्लस फार्बस व सर जमशेटजी जिजीभाई या नामांकित व्यापाऱ्याचा संक्षिप्त इतिहास– शहराचें सरकारास उत्पन्न–घरांची संख्या व उत्पन्न–नवे कर व ते घेण्याचीं कारणें–नव्या नोटी–लैसेन्सटाक्स बंद केल्याचा सरकारी हुकूम.

सन१६६१ त मुंबई बेट कागद पत्रद्वारें इंग्लंड देशाचा राजा दुसरा चार्लस-यांची राणी इनफ्यानूटा क्याथरैन हिच्या स्वाधीन झालें. त्याच वर्षीं पांच जहाजांचें अरमार त्याजवर सर आंद्र्यू शिपमन याची नेमणूक करून अर्ल आफ् मार्लबरो हे राजाच्या हुकुमानें मुंबई बेट स्वाधीन करून घेण्यासाठीं सप्तेंबर महिन्याच्या १८ व्या तारिखेस एथें येऊन दाखल झाले. त्यानीं आपणा बरोबर एथील पोर्टुगीझ् सरकारचा मुख्याधिकारी यास त्या सरकारांतून इंग्रजांच्या स्वाधीन मुंबई करावी असा हुकूम आणिला होता. व पोर्टुगाल दरबारांतून एक मानकरीही हें बेट इंग्रजांचे स्वाधीन करावें ह्मणून मुखजबानी सांगण्या करितां आणिला होता; परंतु हें बेट आपल्या स्वाधीन असावें असा एथील पोर्टुगीझ्लोकांचा मनोदय होता, सबब त्यानीं एक दोन तकरारी काढिल्या, त्या अशा; साष्टी खेरीज करून फक्त मुंबई तुमचे स्वाधीन करूं. परंतु अर्ल आफ् मार्लबरो हे साष्टी सुद्धां मुंबई आपल्या स्वाधीन करावी असा मूळचा करार असें ह्मणूं लागले. दुसरी त्यानीं अशी तकरार काढली कीं, जी सनद पोर्टुगालच्या बादशहानें दिली आहे, ती शिरस्त्या प्रमाणें नाहीं. सबब त्या बरहुकूम हें बेट इंग्रज लोकांच्या स्वाधीन करवत नाहीं. असें उत्तर मिळाल्यावरून अर्ल आफ् मार्लबरो यास वरवा करायास कोठें तरी स्थळ शोधणें प्राप्त झालें. सर आंद्र्यू शिपमन यासच कोणीकोणी सर एब्राहाम शिपमन असें ह्मणतात.

आणि ह्यासच या बेटावरील प्रथमचे गव्हर्नर नेमिले होते, परंतु तो योग घडून आला नाहीं.

आरमारावर पांचशें गोरे लोक होते त्यांचे हाल होऊं लागले तेव्हां सर आंद्रू शिपमन यानें जहाजें गोव्यानजीक सदाशिवगडाच्या अलीकडे दहा पंधरा कोशांवर आंजदिवें (आद्यद्वीप) ह्मणून लहान बेट आहे तेथें नेऊन लष्कराचे पाय मोकळे करायासाठीं उतरून तेथेंच छावणी मारिली. एथें आंद्रू शिपमन यास व लष्करास ठेवून जहाजें घेऊन अर्ल आफ् मार्लबरो हे परत स्वदेशीं इंग्लंडासगेले. हे स्थळ रोगी व एथील हवा नाकारी असल्यामुळें व थंडी ऊन व पाऊस यांजपासून रक्षण करण्याजोगीं मजबूत व हवाशीर घरें नसल्यामुळें पावसाळ्यात ह्याचे फारच हाल झाले. आणि त्या लष्करांपैकीं तीनशें गोरे शिपाई व सर आंद्रू शिपमन हे मरण पावले.

सर आंद्रू शिपमन यास देवाज्ञा झाल्याचें वर्त्तमान लंडन शहरास पोहोंचल्यावर इंग्लंड देशाच्या राजानें त्याच्या जाग्यावर हंफ्री कुक याची या बेटावर नेमणूक करून जें बाकी लष्कर राहिलें होतें, तें घेऊन मुंबई बेट स्वाधीन करून घेण्याचा हुकूम दिला. हे सन १६६५ फेब्रुआरि महिन्यांत एथें येऊन दाखल झाले. नंतर त्यानें मुंबईचा राज्याधिकार आपले स्वाधीन करून घेतला. परंतु ह्या वेळीं पोर्तुगीझ् लोकांचा मुख्य अधिकारी जीं कलमें सांगेल तीं कबूल करणें त्यास प्राप्त झालें, तथापि हरयुक्तीनें हें बेट त्यानें हस्तागत करून घेतलें, आणि आपला अमल चालू केला. पुढें कांहीं काळानें हंफ्री कुक यानें सरकारी ऐवज खासगी कामास लावल्याचा आरोप त्यावर आल्यामुळें तें काम सोडणें त्यास लवकरच प्राप्त झालें. मग त्याच्या जाग्यावर सर गरवेस लुकास यास नेमिलें. सर गरवेस लुकास यांनीं पांचवी नवेंबर सन १६६६ या दिवशीं ह्या बेटाचा अधिकार आपल्या स्वाधीन करून घेतला. पुढें त्यांस लवकरच देवाज्ञा झाल्यामुळें त्या जाग्यावर त्याचे दुय्यम कपतान हेनरी गारी हे सन १६६७ मे महिन्याच्या २१ व्या तारिखेस गव्हर्नरच्या हुद्यावर बसले. इंग्लंडदेशाच्या राजाच्या स्वतःच्या नेमणुकीपैकीं हा शेवटचा गव्हर्नर. पुढें यांत कांहीं रहस्य नाहीं असें पाहून दुसरा

चार्लस यानें हें बेट कंपनीच्या स्वाधीन केलें. तेव्हांपासून कंपनीच्या नात्यानें गव्हर्नर येऊं लागले.

ह्या शहराचा किंबहुना सर्व मुंबई इलाख्याचा राज्यकारभार चालविण्यास इग्रज सरकाराकडून लंडनशहराहून एक गव्हर्नर येत असतो. तसेच राज्यकारभार चालविणारे सनदी, लष्करी, व दिवाणी कामदार लेोकही तेथूनच येत असतात. गव्हर्नराची नेमणूक मुख्य इंग्लंड देशाच्या सरकारांतून होती. हे गव्हर्नर दर पांचवर्षांनीं बदलत असतात. ह्यांस सालिना १,२०,००० रुपये वेतन मिळतें. ह्याशिवाय दुसऱ्या खर्चाबद्दल सालिना २५,००० रुपयांची नेमणूक असती. आणखी मुंबईंत रहायास दोन सरकारी वाडे बांधून ठेविले आहेत, एक परळास व दुसरा वालुकेश्वरीं. ह्यांस चाकर चुकर वगैरे सर्व सरंजाम, चार घोडयांचा रथ बसायास, व घोडेस्वार सरकारांतून मिळतात. ह्यांच्या दरवाज्यांत सतत संत्रीचा पहारा असतो. कांहीं महिने वालुकेश्वरीं व कांहीं महिने परळ एथें रहातात. आणि चतुर्मासांत हे पुण्यास रहावयास जातात. मग तेथून सातारा व अहंमदनगर एथें कांहीं दिवस राहून मार्गशीर्षाच्या सुमारास परत मुंबईस येतात. गव्हर्नर साहेबांस राज्यव्यवस्था करण्यास दुसरे तिघे मदतनीस असतात. एक सेनाधिपति; ह्याची ही नेमणूक इंग्लंड देशांतून होते. त्यास ५०,००० रुपये दरसाल ह्या हुद्याबद्दल मिळतात. त्याच्या रथाबरोबर जाण्यास स्वारांची नेमणूक केलेली आहे, व त्याच्या दारांत संत्री लोकांचा पहारा असतो. यांच्या फिरण्याच्या खर्चाबद्दल बऱ्याच रकमेची नेमणूक आहे. सेनाधिपतीचा हुकूम ह्मटला ह्मणजे फक्त फ़ौजेवरच्च असतो खरा, परंतु ज्यावेळेस कौन्सल भरतें त्या वेळेस गव्हर्नर साहेबाच्या खालची पदवी सेनाधिपतीची असती. यांस दिवाणीखात्यापैकीं कांहीं करावें पडत नाहीं, तथापि या हुद्याबद्दल त्यांस वर्षाचे ६०,००० रुपये मिळतात. ह्याशिवाय भाड्याबद्दल सालिना ३,६०० यांची नेमणूक केलेली असते. दुसऱ्या दोन मदतनिसांची नेमणूक सिविल खात्यांतील पोक्त व सरकार कामांत पुष्कळ वर्षे वहिवाटलेले असे पाहून कौन्सलच्या मुख्याकडून होती. ह्यांस कौन्सलर्स असें ह्मणतात. ह्या प्रत्येकास सालिना साठ साठ हजार रुपये मि-

ळतात. व त्यांच्या दरवाज्यांत नेहमी संत्रीचा पहारा असतो. असे चौघे हुद्देदार एकत्र जमून राज्य प्रकरणीं मसलत करितात. आणि गांव, लष्करी, न्याय, वैद्य, धर्म व विद्या, खात्यांतील कामगार लोकांच्या नेमणुका करितात, ह्या कामगारांस कोणास तीन, कोणास अडीच, कोणास दोन, कोणास एक हजार. कोणास पांचशें असे पगार मिळतात. बेसनदी सरकारी हुद्देदार कामगारांच्या नेमणुकाही एथूनच होतात. ह्या सर्व नेमणुका प्रथम सरकारी वर्त्तमानपत्रांत दर गुरुवारी जाहीर होतात. गव्हर्नरास सेनाधिपतीचाही हुद्दा चालविण्याचा अधिकार असतो. कांही वर्षांमागें ह्या चौघां सरकारी हुद्देदारांचें राज्य प्रकरणीं खलबत करण्यास प्रत्येक बुधवारी दोन प्रहरी टौनहालांत दरबार भरत असे. यास कौन्सल असें ह्मणतात. या प्रसंगी सरकारी सकरतार लोक (चिटणीस) कागद पत्रें आणून एथें हजर करितात. परंतु हल्लीं आठ दहा वर्षांत टौनहालांत कौन्सल भरणें तहकूब केलें होतें. कांही वर्षे हें दरबार गव्हर्नर साहेबाच्या घरीच भरत असे. राज्य प्रकरणी तसेंच कांहीं ठरवायाचें असलें तर कागदोपत्री एकमेकांचे अनुमत घेऊन टरवितात.

मुंबई बेट इंग्रज सरकारच्या हस्तगत झाल्यापासून आजपर्यंत जे जे इंग्लंड देशाच्या राजाकडून व कंपनी सरकाराकडून राज्य कारभार चालविणारे गव्हर्नर आले त्यांचीं नावें. आज सुमारें दोनशें वर्षांत राज्य व्यवस्था चालविणाऱ्या ५० नामांकित पुरुषांनी या शहरावर राज्य कारभार चालविला. त्यांतील कित्येकांनीं आह्मावर उपकार केले आहेत, ते आह्मास कृतज्ञतापूर्वक स्मरले पाहिजेत.

खुद्द राजाकडून.

हंफ्री कुक	सन १६६५
सर गरवेस लुकास	१६६६
कपतान हेनूरी ग्यारि	१६६७

कंपनी सरकाराकडून.

नांवें.	वर्षें.	नांवें.	वर्षें.
सर जार्ज आक्सेंडन	१६६८	जराल्ड आंजीयर	१६६९

सर जान चैल्ड, बारोनेट ·· १६८०
जान व्हाक्स ········ १६९०
बार्थेलेम्यु हारीस ······ १६९०
बार्थलोम्यु आनेस्लि ···· १६९२
सर जान गेयर ······· १६९८
सर निकोलास वेट ······ १७०२
सर हेनूरी आक्झेंडन, बारोनेट १७०७
विलियम एस्लाबी ······· १७०९
चार्लस बून ········ १७२४
विलीयम फिप्स ······ १७३१
राबर्ट कोवान ········· १७३४
जान हार्न ········· १७३४
स्टिफन ला ········ १७३९
विलियम वेक ········ १७४२
जान गिकी ········ १७४२
रिचर्ड बौचर ········· १७५०
चार्ल्स क्रामेलिन् ····· १७६०
टामस हाजिस ········ १७६७
विलियम हार्नबी ······ १७७६
रासन हार्ट बाडम ···· १७८४
आंद्रू रामसे ······ १७८८
सर विलियम मेडोझ, के.बी · १७९०
सर राबर्ट आबरक्रांबी, के.बी १७९०
जार्ज डिक ·········· १७९४
जान ग्रिफिथस् ······ १७९५
जोनाथन डंकन ······ १७९५
जार्ज ब्रौन ········ १८११
सर ईव्हान नीपियन, बारोनेट १८१२
धि आनरबल मौंटस्टूअर्ट एल्फिन्स्टन ········ १८१९
सर जान माल्कम्, के.सी.बी. १८२७
सर.टी.एस.बेक्वीथ, के.सी.बी. १८३०
जान रोमर ········ १८३१
अर्ल आफ् क्लेर ········ १८३१
सर राबर्ट ग्र्याट जी. सी. एच. ········ १८३५
जेम्स ग्यारिश ······· १८३८
सर जेम्स रिव्हेट करनाक, बारोनेट ········· १८३९
सर डब्ल्यू. एच. म्याग्नाटन, बारोनेट ········ १८४१
आनरबल जार्ज विलियम अंडरसन ········ १८४१
सर जार्ज आर्थर, बारोनेट ·· १८४२
आनरबल लेस्टाक राबर्ट रीड· १८४६
जार्ज रसल क्लार्क ····· १८४६
लार्ड वेकौंट फाकलंड, जी.सी.एच ········· १८४८
धि रैट आनरबल जान लार्ड एल्फिन्स्टन, जी.सी.एच १८५३
सर जार्ज रसल क्लार्क, के.सी.बी. ········ १८६०
सर हेनूरी बार्टल एडवर्ड फ्रियर, के. सी. बी. ·· १८६२

सर जार्ज रसल क्लार्क हे गव्हर्नर सन १८६२ माहे अप्रील तारीख २४ या दिवशीं गव्हर्नराचा हुद्दा सोडून स्वदेशीं इंग्लंडास गेले. त्यांच्या जाग्यावर सर हेन्री बार्टल एडवर्ड फ्रियर जे पूर्वीं कलकत्त्यां-तील कायदे करणाऱ्या मंडळीतील एक सभासद होते, त्यांस मुंबईचे गव्हर्नर नेमिले. हे तारीख २२ अप्रील रोजीं कलकत्त्याहून आगबोटींतून मुंबई एथें दाखल झाले. सर बार्टल फ्रियर यांची मुंबई इलाख्याच्या गव्हर्नराच्या जाग्यावर नेमणूक झाली, यामुळें मुंबईच्या रयतेस मोठा हर्ष झाला. हे साहेब रयतेची कींव बाळगणारे असून पूर्वीं मुंबईतील दिवाणी खात्यांत पुष्कळ वहिवाटलेले होते. आणि त्यांनी त्यावेळीं आपल्या औदार्याची व दयेच्या कृत्याचीं पुष्कळ उदाहरणें दाखविलीं होतीं. ज्यावेळीं गव्हर्नर जहाजावरून पालो बंदरांत उतरतात तेव्हा १७ तोफांची सरबत होती. व पालो बंदरापासून चर्चगेटापर्यंत रस्त्याच्या दोहीं बाजूंनीं काळ्या व गोऱ्या पलटणी उभ्या करून नवीन आलेल्या गव्हर्नरास मान देतात. आणि पलटणीतील व दिवाणी खात्यांतील सरकारी हुद्देदार व मोटमोटाले व्यापारी लोक त्यांस सामोरें जातात. हे गव्हर्नर २२ व्या तारिखेस सुमारें दोन वाजतां पालो बंदरावर आगबोटींतून उतरले; आणि त्यावेळीं भर दोन प्रहरच्या उनाचा कडाका होता, सबब ह्या दयाळू गव्हर्नर साहेबानीं *शिपायांस आपणास सत्कार देण्याकरितां उनांत उभें करण्याचें मना करून* अशा डामडौलाशिवाय उतरून वालुकेश्वरीं आपले बंधु नामदार डब्ल्यु. इ. फ्रियर कौन्सलर यांच्या वाड्यांत गेले.

मेहरबान सर बार्टल फ्रियर यांची एथें नेमणूक झाली त्यावरून मुंबईतील गार्डियन नांवाच्या एका इंग्रजी वर्त्तमानपत्रांत कोणी शुभचिंतक या सहीच्या इंग्रजानें ह्या गव्हर्नराच्या स्तुतिपर एक कविता लिहून पाठिवली होती. ती कवितारूपांतच एथें उतरून घेतली आहे.

साक्या

आह्मीऐकोंतीहिसुवार्त्ता चहूंकडेपसराहो ॥
नेमितिमुंबइंसुज्ञगव्हर्नरसरबार्टलफ्रियराहो ॥ १ ॥
भालातरवारीच्याजागींहलकोईता राहो ॥

यांच्याअमलींस्वास्थ्यअसोहेंसरूवार्टलूफ्रियराहो ॥ २ ॥
मक्तेतळमळकरितीलवकरत्यांतेंतदनलदाहो ॥
निर्बंधव्यापारआवडेसरूवार्टलूफ्रियराहो ॥ ३ ॥
मुंबइभरभरपावेलअतांजनतुह्मीचपहाहो ॥
गव्हर्नराच्याखालींसमयासरूवार्टलूफ्रियराहो ॥ ४ ॥
सज्जनचढतिलदुर्जनपडतिलआनंदचिसुज्ञांहो ॥
बरवेंवेंचुनिकाढिलगुणहासरूवार्टलूफ्रियराहो ॥ ५ ॥
जयजयकारप्रजेचाआह्मांआकाशवरीवाहो ॥
मुंबइघेवोपरतआपुल्यासरूवार्टलूफ्रियराहो ॥ ६ ॥
पुस्तकशाळासंग्रहालयेंझटकरांचिउभाराहो ॥
यांतेंआश्रयदातासमजासरूवार्टलूफ्रियराहो ॥ ७ ॥
त्रस्ताचित्ततरिउत्सुकमेंमीसत्यवदेंमानाहो ॥
नलगेआयासस्तविण्यांतेंसरूवार्टलूफ्रियराहो ॥ ८ ॥
अमुचीगाणीआणिकायदेंचिकटुनिराहुनियांहो ॥
जयजयकारूंगव्हर्नरानवसरूवार्टलूफ्रियराहो ॥ ९ ॥

मेहरबान मौंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन साहेबांपूर्वीं जे गव्हर्नर होऊन गेले त्यांपैकीं कित्येकांनीं मुंबई शहराचें बरेंच कल्याण केलेंहोतें; परंतु एल्फिन्स्टन साहेबांनीं जी सुधारणूक केली तीपुढें त्यांचीं कृत्यें केवळ लपून गेलीं. त्यांपैकीं डंकन व हार्नबी साहेबांचीं नांवें मात्र थोडीं बहुत जिकडेतिकडे गाजत आहेत.

हार्नबी साहेबाच्या कारकिर्दींत वरळीचा बांध बांधिला ह्मणून त्यास हार्नबी-व्हिलार्ड असें नांव ठेविलें होतें. व गोदी समोरची मोठी इमारत जींत सुप्रीम कोर्ट बसत असतें ती यांनीं बांधविली होती. हा यांचा खासगी वाडा; हा वाडा मोठा विशाळ आहे. ह्याचें दरमहा १,८०० रुपये भाडें येतें. ह्या वाड्यास हार्नबी बिल्डिंग असें नांव आहे. व यांच्या नांवाचा एक कोटांत रस्ता आहे. कोटांतील सरकारी वाडा ज्यांत सद्यः सकरतारीचें हु-

पीस आहे तो कोणी बांधिला होता याचा बराबर शोध लागत नाहीं, परंतु हा पोर्टुगीझ सरकारानें बांधिला होता असें कित्येक सांगत. पूर्वीं गव्हर्नर या वाड्यांत रहात होते. ही इमारत मोठी विशाळ आहे. ज्यावेळीं परळचा वाडा डंकन साहेबानें गव्हर्नर साहेबांसाठीं तयार केला त्यावेळीं हा वाडा खालीं केला. मग मौंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन साहेबांच्या कारकिर्दीपासून त्यांत सकरतारीचें हपीस घालण्याचा हुकूम केला. परळचा वाडाही मोठा टोलेजंग आहे. हाही पोर्टुगीझ् सरकारानें आपल्या धर्मांतील साधु लोकांस रहाण्यासाठीं बांधिला होता असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. परंतु तें कांहीं असो. हें राजगृह मौंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन साहेबांच्या कारकिर्दीपासून पूर्ण उदयास आलें. यांत पुष्कळ फेरफार करून तें सद्यःच्या योग्यतेस आणिलें आहे. ह्या वाड्यांतील सरंजाम पहाण्यास योग्य आहे. वाळुकेश्वरावरील वाडाही मौंटस्टुअर्ट-एल्फिन्स्टन साहेबांनींच बांधविला. हा वाडा बैठा असून फारमोठा नाहीं, परंतु एथील हवा रमणीय आहे.

गोदी, कुलाब्यांतील व कोटांतील सोलजर लोकांस रहाण्याचीं घरें, बेलासिसरोड, महालक्ष्मीस जाण्याचा नवारस्ता, व डंकनरोड ह्मणतात तो रस्ता व शींवचा बांध हीं सर्व डंकन साहेबाच्या कारकिर्दींत बांधलीं होतीं. या शिवाय यांनीं दुसरीं पुष्कळ लोकोपयोगी कृत्यें केलीं. रजपूत लोकांतील बालहत्या मोडण्याचे प्रयत्न यांणीं चालविले होते. हे एतद्देशीय लोकांवर फार प्रीति करीत होते. आणि ब्राह्मण लोकांवर यांची भक्ति होती ह्मणून सर जेम्स म्याकिन्टाश ह्यांनीं यांस एके ठिकाणीं ब्राह्मण झालेले डंकन असें ह्मटलें आहे. सर ईव्हान नीपियन हे सन १८१२ त गव्हर्नर होते. त्यांनीं तरी मुंबईच्या लोकांच्या कल्याणाकडे बरेंच लक्ष दिलें होतें असें सांगतात. परंतु यांचें नांव लोकांत अगदीं मशहूर नाहीं. जीं त्यांनीं कृत्यें केलीं तीं उदयास न येण्याचें कारण हें एक असावें कीं, त्यावेळीं मुंबईतील लोक सद्याचे सारिखे इंग्रजांचे गुणग्राही नव्हते. मौंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांनीं जीं कृत्यें केलीं त्यावेळीं मुंबईचा पूर्ण बहर होता. आणि ज्या ज्या कामांत त्यांनीं हात घातला तीं त्यांचें नांव चिरकाळ रहाण्या जोगतींच होतीं. त्यांनीं राज्याचा असा मज-

बूत पाया घातला कीं, त्यांच्या मागून जे जे गव्हर्नर झाले त्यांनीं बहुधा त्यांचाच कित्ता घेतला. आणि त्यांनीं जे नेम करून ठेविले होते त्यांप्रमाणें त्यांस चालणें भाग पडलें. सर जान माल्कम् यांनीं तर सर्वत्र एल्फिन्स्टन साहेबांचाच क्रम चालविला होता. त्यांनीं एक दोन प्रसंगीं प्रख्यात सभेंत भाषण केलें त्यांत असें दर्शाविलें होतें. 'एतद्देशीय लोकांशीं कोणत्याच प्रकारें द्वैतभाव ठेवणें हें इंग्रज लोकांस मोठें हानिकारक आहे. कोणी इंग्रज कामगारानें असें समजूं नये कीं, आपण ह्मणजे इंग्रज व सरकारी हुद्देवाला; आपणापाशीं राज्य सत्ता आहे, तर एतद्देशीय लोकांशीं व आपणाशीं मोठें अंतर आहे, ह्मणून त्यांसीं सलुकेनें वागूं नये. असा अभिमान कोणी बाळगूं नये. परस्परांनीं एकमेकांशीं शुद्ध अंतःकरणानें वर्त्तण्यांत मोठें सुख आहे.' एका प्रसंगीं त्यानें असें सांगितलें कीं, प्रथम आपणास स्वजातीय अभिमान इतका असे कीं, एकाद्या एतद्देशीय श्रीमान् गृहस्थाकडे संघटण ठेवणें ह्मणजे हलकें असें वाटे; परंतु अनुभवाअंतीं माझी खातरी झाली कीं, एतद्देशीय लोकांपाशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागल्यानें पुष्कळ लाभदायक गोष्टी आहेत. आणि राजा व प्रजा यांमध्यें प्रमाणिकपणा आणि प्रीति उत्पन्न करण्याचीं लक्षणें हींच आहेत कीं, एकमेकांशीं मोकळे मनानें वागणें. असें उपदेशपर पुष्कळ भाषण केलें होतें.

हें बेट इंग्रज लोकांच्या ताब्यांत आलें तेव्हां मराठी राज्याच्या धुमाळीमुळें लोकांची वस्ती एथें होत नसे. परंतु इंग्रज लोकांनी धर्मप्रकरणीं कोणास त्रास नदेतां ज्याचा त्यानें धर्म चालवावा अशी मोकळीक दिली होती. त्यामुळें गरीब, हलकट व अलनूटपु लोकांची संख्या वाढत असून जमाबंदी फार कमी होत असे. असें पाहून शहरांत पुष्कळ श्रीमंत, सावकार व धनिक लोक आणण्याचे उपाय त्यावेळच्या गव्हर्नरांनीं योजिले. गोंवें व इतर प्रांतांत कारागीर व धनिक लोक होते त्यांजकडे त्यांच्या मर्जी प्रमाणें करार करून एथें येऊन रहाण्याची विनंती केली. गोंव्याचे किरिस्तांवलोक एथें पायमोजे तयार करीत. ते विकत घेऊन विलायतेंत कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस पाठवीत. अशा यांनीं अनेक युक्ति काढिल्या. दमण एथें नेमापारख ह्मणून एक मोठा व्यापारी वाणी होता त्यास बलावून मुंबईत आणिलें, आणि त्याशीं अशी कबुलात केली

कीं, वाणी लोकांस रहायास स्वतंत्र वेगळीच जागा देऊं, आणि मुसलमान व किरिस्तांव लोक त्यांच्या शेजारीं येऊन रहाणार नाहींत; व त्यांस धर्मसंबंधी कांहीं प्रतिकूलता पडूं देणार नाहीं. अशा अनेक युक्ति करून मोठ्या लोकांस शहरांत आणिलें. तेव्हां पासूनच मुंबईमध्यें मासळी व मांस विकण्याच्या जागा एकीकडे नेमून दिल्या व बाजारगेटांतून मासळी, दारू वगैरे कांहीं नेऊंनये असा कायदा केला असावा. कारण त्या ठिकाणीं वाणी, भाटे, व मारवाडी व्यापारी लोक रहात होते. आणि ही वहिवाट अद्याप चालु आहे. त्याचप्रमाणें शहरांतून मासळी व मांस नेण्याचें असलें तर तें उघडें नेऊंनये असा नेम केला असावा. त्यावरूनच हा पदार्थ हल्लीं देखील रस्त्यांतून नेणें झालें तर फडक्यांत किंवा कागदांत गुंडाळून झांकून नेत असतात.

व्यापारी लोकांची वृद्धि होण्यास व्यापार वाढविला पाहिजे हें मनांत आणून कंपनी सरकारानें इंग्लंड देशांत लिहून पाठविलें कीं, मुंबई शहरांत मोठमोठाले सावकार येऊन रहातील असें करण्यास कांहीं मालास जकातीची माफी व दुसरी मोकळीक असावी व त्यांच्या मालमत्तेचें रक्षण होण्यासाठीं जीं जीं साधनें अवश्य आहेत तीं करणें भाग आहे; असें १६९० त बार्थलोम्यु हारिस यांनीं वरिष्ट सरकारास लिहून कळविलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं लोकांस मोकळीक दिली. दोन तीन वर्षें पर्यंत कांहीं मालाच्या जकातीची व्यापारी लोकांस माफी केली होती. याशहरांत मोठ्या लोकांची वस्ती नहोण्याचीं दुसरीं कारणें अशीं होतीं. जंजिऱ्यांतील शिद्दी, अलिबागचाआंग्रा, व वाडीचा सावंत यांजकडून मुंबईत वारंवार उपद्रव होत असे. हे शत्रु वारंवार खानेरीहुनेरी, व छिनालटेंकडी एथें येऊन रहात असत. आणि सोय सांपडली ह्मणजे बंदरांतील जहाजांवर छापा घालून सांपडेल तें घेऊन जात. व मुंबईत येऊन लोकांस लुटीत असत. शिवाजीची ही कधींकधीं स्वारी होई. त्याचें येणें एकाएकीं होत असे. ह्मणून द्रव्यवान् लोक आपली संपत्ति व मुलेंमाणसें घेऊन येऊन रहाण्यास डचकत. पुढें १७२४ मध्यें चार्लस बून हे गव्हर्नर होऊन आले. त्यांनीं आपल्या कारकिर्दींत हा किल्ला मजबूत बांधिला. आणि जंजिऱ्यांतील शिद्याचा व दुसऱ्या चांचे लोकांचा जिकडेतिकडे बंदोबस्त ठेविला. तेव्हां पासू-

न शेट, सावकार, व दुसरे बडेलोक एथें थोडे थोडे येऊन राहूं लागले. प्रथम सुरतेहून पारशी लोक आले. मग त्यांच्या मागून वाणी, भाटये, लवाणे, खोजे, मेमण, बोरी, कच्छी, मारवाडी, अरब, व दुसरे दक्षिणी व्यापारी लोक येऊन व्यापार करूं लागले. पूर्वीं कंपनी सरकारचे कामगार येत तेच स्वतः आपण व्यापार करीत. त्यामुळें दुसरे सावकार लोक व्यापारास हात लावण्यास भीत. याचाही बंदोबस्त कंपनी सरकारानें केला. त्यांत असें ठरविलें कीं, सरकारी कामदारानें कोणत्याच प्रकारचा व्यापार करूंनये. इंग्रज व्यापाऱ्यांपैकीं फार्बस्, लेकी, व रेमिंगटन हीं प्रख्यात व्यापाऱ्यांचीं हपिसें एथें प्रथम आलीं.

सर्चार्ल्स फार्बस् हे फार्बस् कंपनी ह्या पेढीचे मुख्य मालक. हे गृहस्थ मोठे सुज्ञ व व्यापारांत धूर्त असून सधन होते, इतकेंच नाहीं; परंतु एतद्देशीय लोकांचें कल्याण करणारे व पूर्ण अभिमान राखणारे होते. यांची पेढी आल्यामुळें मुंबईंतील व्यापाऱ्यांस व दुसऱ्या लोकांस फार लाभ झाला. ह्यांच्या संपत्तीची एवढी आख्या सांगतात की, ह्यांच्या पेढीवर प्रतिवर्षीं कोट्यावधि रुपयांची उलाढाली होती, व लाखो रुपये यांच्या जामदारखान्यांत पडलेले असतात. ह्या गृहस्थांचें इंग्रज सरकारांत मोठें वजन असे. तें खर्चून एतद्देशीय लोकांचें हित करण्यांत ते फार झटत असत. हे हिंदुस्थानांत आल्यापासून बहुतेक एतद्देशीय लोक वैभवास चढले. ह्यांच्या पेढीवर जे जे कारकून व कामगार लोक होते त्यांस त्यांनीं सुखी करून सोडिलें. सन १८४९ नवेंबर महिन्यांत ह्यांस देवाज्ञा झाली. सारांश हे साहेब मोठे उदार, दयाळू, चतुर व समदृष्टीनें वागणारे होते. मरण समयीं त्यांणीं आपल्या हपिसांतील सर्व कारभारी लोकांस पुष्कळ द्रव्य वांटून दिलें व जीवंत होते तेव्हां प्रतिवर्षीं त्यांस सोन्याचीं घडयाळें, पेनाशिला, रुप्याच्या तपकिरीच्या डब्या, कोठें उंच बनातीचे ताके असीं बाक्षिसें पाठवून देत. ह्यांच्या हपिसांत सुमारें कारकून व कारभारी मिळून शेंदीडशें लोक आहेत. ह्यांच्या पेढीवरील लोकांस वृद्धपणीं बैठापगार देणें व त्यांच्या मागें त्यांच्या बायकांचा प्रतिपाळ करणें असी या नामांकित पुरुषानें वहिवाट घातली आहे, ती अद्याप त्याचे वंशज व भागीदार चालवीत आहेत. ह्या परोपकारी गृहस्थानें सन १८४६ त

कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांजपाशीं पंचवीस हजार रुपये देऊन त्यांस असें सांगितलें कीं, तें द्रव्य खर्चून मुंबईतील लोकांस क्षणोक्षणीं पाण्याची अडचण पडत्ये ती दूर करावी. ह्याचप्रमाणें गरिब लोकांसाठीं मुंबईत धर्मशाळा बांधण्याकरितां तितकीच रकम दिली. तिजविषयीं यथास्थळीं वर्णन केलें आहे. ह्या परोपकारी गृहस्थाचा पुतळा माल्कम् साहेबाच्या शेजारीं टौनहालात स्थापिला आहे, त्याच्या आसनावर असा लेख आहे.

" ह्या बेटांतील लोकांचें निर्लोभपणें कल्याण करणारे व भरत खंडांतील लोकांच्या परीक्षेस उतरलेले आणि विश्वासू मित्र. "

" सर् चार्ल्स् फार्बस् बारोनेट यांच्या सद्गुण स्मरणार्थ कृतज्ञतापूर्वक मुंबईतील गृहस्थांनीं हा पुतळा सन १८४१ त स्थापिला आहे."

नामांकित इंग्रज व्यापाऱ्यांचीं प्रख्यात हपिसें ५१; यहुदी लोकांचीं २०; मुसलमान लोकांचीं ३९; पारशी लोकांचीं ५८; आणि हिंदू, गुजर, व दक्षिणी लोकांचीं मिळून २०९ आहेत. दक्षिणी लोकां पैकीं बाबा साहेब दिवाणजी (आंगरे), गोपाळराव मैराळ, आणि दाजी साहेब किबे इंदूरचे सावकार, यांच्या पेढ्या सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. मध्यम प्रतीचे सावकार, सराफ, दुकानदार, दलाल, हुंडीवाले, व कारागीर मिळून ७२५. ह्यांत सर्व जातीचे लोक अढळतात; त्यांत पारशी व वाणी विशेष; साधारण दुकानदार, कारागीर, व व्यापारी यांची संख्या आठ दहा हजारांवर आहे.

ह्यासर्व हपिसांत बहुधा पारशी गृहस्थ दलाल असतात. आणि ह्या दलालीमध्यें ते दरसाल लाखो रुपये कमावीत असतात. व्यापाऱ्यांमध्यें पारशी, खोजे, मेमण, भाटचे, आणि वाणी पुष्कळ. दक्षिणी हिंदू व्यापारी कोठें विरळा. हल्लीं खोजे व मेमण हे मुबईत लाखो रुपयांचे व्यापारी झाले आहेत. दक्षिणी लोकांत मात्र व्यापार करण्याची ईर्षा उत्तरोत्तर कमी होत चालली आहे. एतद्देशीय व्यापाऱ्यांत सर् जमशेटजी जिजीभाई हे एक रत्नच होऊन गेले. हे पांच खेपा चिनास जाऊन आले होते. कलकत्ता आणि सिंहलद्वीप हीं त्यांनीं पाहिलीं होतीं. या नामांकित गृहस्थानें स्वकष्टानें व्यापारांत लाखो रुपये कमाविले. हा पुढील या नामांकित दानशूराचा संक्षिप्त इतिहास दुसऱ्या पुस्तकांतून घेतला आहे.

हे नामांकित पारसी ह्यांचा जन्म तारीख १५ जुलई सन १७८३ ह्या वर्षी गुजराथ प्रांतांत नवसरी महालांतील मलेश्वर नांवाच्या गांवांत झाला. सर जमशेटजी ह्यांच्या बापाचें नाव जिजीभाई चानजीभाई व त्यांचे आईचें नांव जीवनजी असें होतें. जिजीभाई हा मलेश्वरामध्यें जरी गरीब तरी मोठा अब्रूदार गृहस्थ होता. जमशेटजी ह्याचे सोळावे वर्षीं त्यांचा बाप व आई हीं एक वर्षाचे आंत मृत्यु पावलीं. आईबापांनी जमशेटजीस लहानपणींच कांहीं सोई करितां मुंबईस पाठविलें होतें. मुंबईमध्यें जमशेटजी आपला सासरा, मयत शेट फ्रामजी नसरवानजी बाटलीवाला याचे घरांत येऊन राहिले. त्यावेळीं मुंबईमध्यें कोटांत नसरवानजी ह्यानें बाटल्या विकण्याचें लहानसें दुकान मांडिले होतें. त्या दुकानाच्या कामात जमशेटजी ह्यांनीं त्यास मदतगारी केली होती. जमशेटजीस गुजराथी आणि इंग्रेजी भाषा व लिपी ह्यांची माहिती सहज झाली. नंतर सन १७९९ ह्यावर्षीं सर जमशेटजी जिजीभाई आपला माऊसभाऊ, मेहरवानजी माणिकजी शेट, ह्यांच्या मुनिमाच्या हाताखालीं माहितगारी होण्याकरितां चाकरीस राहिले होते. वर सांगितलेल्या गृहस्थाचा व्यापार चीनदेशाशी असे, त्यामुळे त्यांचे जाणेंयेणें त्या देशांत होत असे. मेहरवानजीशेट ह्याबरोबर जमशेटजीनीं सन १७९९ ह्यावर्षीं चीनदेशांत आपली पहिली खेप केली होती. दुसऱ्या खेपेस ह्यांनी व्यापारसंबंधी बरीच माहितगारी करून घेतली, ती इतकी की थोडक्यांतच आपला सासरा, फ्रामजी नसरवानजी शेट, ह्याबरोबर भागीदार होऊन जरी त्यासमयीं ह्यांजवळ २००० रुपयां पेक्षां अधिक पुंजी नव्हती, तरी त्यांनीं आपला व्यापार वाढवून आपल्या साखीनें व आपल्या सासऱ्याच्या मदतीनें व्यापाराकरितां ३५००० रुपये भांडवल जमविले.

जमशेटजी आपल्या सासऱ्यास मुंबईंत ठेवून चिनांत जातयेत असत. एकेसमयीं चिनाहून येत असतां ईस्त इंदियाकंपनीच्या एका लढाऊ गलबतावरील लोकांस आपल्या गलबतावर ह्यांनीं घेतलें त्यावेळीं इंग्लिश व फ्रेंच यांमध्यें लढाई चालली होती. जमशेटजी ह्यांच्या गलबतावरील इंग्रेज लोकांची व फ्रेंच लोकांची बंगालच्या अखातात लढाई झाली; त्या लढाईंत इंग्रेज लोकां-

चा जयझाला त्यामुळें जमशेटजी यांस आनंद होऊन पुढें ते घरीं आले. नंतर सन १८०२ ह्या वर्षी मुंबईमध्यें मोठी आग लागली तींत ह्यांचा व्यापारा संबंधीं कांहीं माल जळून गेला, हें एक असंतोषास कारण झालें.

जमशेटजींनीं चीन देशास एकंदर पांच सफरी केल्या. शेवटची सफर सन १८०७ ह्या वर्षीं केली. त्यानंतर त्यांनीं प्रवास केला नाहीं. आपलें मुख्य ठिकाण मुंबईत करून चीन, कलकत्ता, सिंगापूर, सयाम, इत्यादि देशांत त्यांनीं व्यापार चालू केला होता. त्याच्या व्यापाराची बरोबरी थोडकेच इतर देशाचे लोक करूं शकतील. सन १८०७ पासून सन १८४२ पर्यंत व्यापारांत त्यांनी मोठ्या राजाप्रमाणें संपत्ति मिळविली इतकेंच नाहीं, तर देशोदेशीं आपली कीर्तिही पसरिली.

जमशेटजी ह्यांनीं कित्येक गरीबलोकांस त्यांची कर्जें फेडून मुंबईच्या बांदिशाळेंतून सन १८२२ यावर्षीं मुक्तकेलें; आणि ह्यावर्षापासून त्यांच्या औदार्यास आरंभ झाला. ह्या पुढे त्यांचें औदार्य झऱ्याच्या पाण्यासारिखें अद्याप वाहत आहे, आणि नदीच्या उगमाजवळ लहान प्रवाह असून पुढें जसा तिचा प्रवाह उत्तरोत्तर मोटा होत जातो, तसे ह्या नामांकित पुरुषाचें औदार्य प्रतिवर्षीं वृद्धिंगत होत गेलें. ह्यानीं जी धर्मकृत्यें केलीं तींसर्व जरी आह्मास ठाऊक नाहींत, तरी त्यानी आपला काळ होई तो पर्यंत सुमारे२५,००,०००रुपये धर्मकृत्यास लाविले असा आकार केला आहे. जमशेटजी जिजीभाई ह्यांचें औदार्य आणि स्वदेशकल्याण करण्याची इच्छा इत्यादि गुणांचें वर्णन मुंबईचे माजी गवर्नर सर जेम्स रीवट कारनाक साहेबांनीं इंग्लंदच्या दरबारी केल्यावरून आपल्या नामदार राणी साहेबांकडून त्यांस नैत ह्या पदवीची सनद सन १८४२ ह्यावर्षी मिळाली. ह्यावरून त्यांस "सर" हा किताब प्राप्त झाला. पुढें सन १८४३ त रत्नखचित एक चांद त्यांस राणीसाहेबांकडून बक्षीस मिळाला. नंतर १८५८ ह्यावर्षीं "बारोनेत" ह्या पदवीची सनद त्यांस मिळाली, ही पदवी त्यांच्या वंशजांस निरंतर चालावयाची आहे. ह्या नामांकित पुरुषाचा मृत्यु तारिख १५ एप्रील सन १८५९ ह्यावर्षीं झाला, त्यावेळस त्याचें वय ७६ वर्षांचें होतें. अरबस्थानाच्या किनाऱ्यापासून चीनच्या

समुद्रा पर्यंत,२५,००,००,०००लोकांच्या वस्तीमध्यें, ह्यांची बरोबरी करूं शकेल असा गृहस्थ विरळा.

इंग्रज मानकऱ्यांच्या शिरस्त्या प्रमाणें ह्यांच्या वडीलपुत्रास त्यांचें नांव व पदवी मिळाली आहे. त्यावरून त्यास सर जमशेटजी जिजीभाई बार्ट असें नांव ठेविलें आहे.

यांविषयीं हा पुढील मजकूर सन १८५६ त पुण्याच्या ज्ञानप्रकाशांत छापला होता.

सर जमशेटजी जिजीभाई नैट.

आपले देशांतले प्रतिकर्ण परोपकारी व देशबंधूंचें कल्याण करण्या विषयीं व दुःख परिहार करण्याविषयी तत्पर जे नामांकित सर जमशेटजी जिजीभाई नैट यांस वृद्धावस्था प्राप्त झाल्यावरून त्यांनी आता लोकोपयोगी कृत्यांकडलें आपलें चित्त काढिले. यास्तव ह्या अशा आपल्या जगमित्राचें स्मरण अक्षय राहावें याकरिता आपणा सर्वांस कांही तरी सर्वांचे विचारें करणें उचित आहे. असे कित्येक मुंबईतील थोरलोकांच्या दिलांत वागल्यावरून त्यांनीं जून महिन्याच्या २४ व्या ता० सन १८५६ साली टौनहालांत सभा भरविली. मुंबईतील गवर्नर आदिकरून सर्व सरकारी नोकर व व्यापारी साहेबलोक व याप्रमाणेंच हिंदु व पारशी ही जमले होते. सभास्थानी नेकनामदार एल्फिन्स्टन साहेब बसले होते. मिस्तर अंडरसन साहेब सरकारचे सेक्रेतारी यांनीं व रा० रा० जगन्नाथ शंकरशेट यांणी सदर्हू नैट यांनीं जीं जीं लोकोपयोगी कृत्यें केलीं त्यांचे अंतर्बाह्य स्तुति करण्यासारिखीं भाषणें ह्यावर केलीं, तीं फारच मनोरंजक आणि यथातथ्य होतीं. हीं सर्व लोकांनीं ऐकिल्यावर आपल्या खुशीनें आकडे टाकिले, ती वर्गणी २०,००० वीसहजार रुपये झाली. सर्वांनीं असें ठरविलें कीं, वर्गणी जी जमेल तेवढी खर्च करून सदर्हू मनुष्याच्या पुतळा संगमरवरी बनवून तो त्याशहरात प्रसिद्ध ठिकाणीं ठेवावा. हा पुतळा सन १८६० त इंग्लंडाहून तयार करून आणिला, तो टौनहालांत मांडिला आहे.

सन १७२० तील ब्यांक— इंग्रज लोकांनीं जिकडून तिकडून लोक जमवून मुंबईंत सर्व जातीचेलोक व व्यापारी जमविले. त्यांत सराफ व नाणावटी असेही बरेच लोक होते. सराफ लोक हुंडी चिटी चपाटी करायाची असल्यास हुंडणावळ फार घेत. व कोणास नाणें धिरलें असतां त्याजकडून १०० स पांचरु० मंडावण घेऊन व्याज ही जबर घेत. हें पाहून कंपनीच्या कामगारांनीं सन १७२० जुलै २५ या दिवशीं ब्यांक घालण्याचा ठराव करण्यासाठीं बहुतेक शहरांतील इंग्रज व एतद्देशीय सावकार जमविले. आणि इचा बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं मिस्तर ब्रौन आणि मि० फिलिप अशा दोघां गृहस्थांची नेमणूक केली, व ब्यांकेचा सर्व सरंजाम तयार करून एक लक्ष रुपये जमा केले आणि हें काम सुरू केलें. हें पाहून त्यावेळींचे सावकार फार खुशी झाले. आणि ह्या पेढीच्या रक्षणार्थ आपल्या जिनगीवर एकटक्का फाजील कर देण्यास ही राजी जहाले. ह्या ब्यांकेचा नेम असा होता. हुंड्या द्याव्या घ्याव्या व घर, वाडी, स्थावर मिळकत व दुसऱ्या मालावर ऐवज धिरावा. गव्हर्नर आणि कौन्सलाचे दोघे सभासद यांस इचे मुखत्यार नेमिले होते. जे कोणी ब्यांकेमध्यें व्याजू द्रव्य ठेवतील त्यांस शेकडा. दर दिवसास एक दुगाणी (दोनपया) व्याज द्यावें असें ठरविलें होतें. असा सगळा बंदोबस्त करून ता० १२ माहे डिसेंबर सन १७२० त शहरांत दवंडी फिरवून ब्यांकेची स्थापना केली. परंतु इची व्यवस्था नीट नसल्यामुळें कित्येकांस ऐवज ठेविल्या वांचून नाणें धिरल्यामुळें पुष्कळ द्रव्य खर्चलें. आणि ज्यांच्या हातीं तें गेलें ते वळकावून बसले. "ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी" अशी अवस्था झाली. आणि स्थावर जिनगीवर नाणें धिरलें होतें, त्याचें ही उत्पन्न बराबर न जहाल्यामुळें पांच चार वर्षें चालवून ही ब्यांक मोडून टाकिली.

सन १८४० त मुंबईब्यांक या पेढीची स्थापना झाली. हिचें भांडवल ५२,२५,००० रुपये होतें, परंतु सद्यः इच्या हातीं २ कोट रुपये घोळतात. अशा पेढ्या मुंबई शहरात सात आहेत. या शिवाय गरिब गुरीब रयतेनें कांहीं पैशाचा संचय करावा व त्यानीं संचय केलेलें द्रव्य बुडून जाऊं नये व तें उत्तरोत्तर वाढावें ह्मणून सरकारानें मोठ्या उदार दृष्टीनें सेविंगब्यांक या नांवा-

ची एक सरकारी पेढी काढिली आहे. हींत एक रुपया पासून दीड हजार रुपये पर्यंत नाणें अनामत ठेवितात. आणि त्यास दरशेंकडयास चार टक्यां प्रमाणें दरसाल व्याज देतात. ह्या पेढींतून पाहिजे तेव्हां अनामत ऐवजांतून एका रुपयापासून लागेल तेवढी रकम काढण्याची मोकळीक आहे. या पेढींत ही लोकांचे हजारो रुपये आहेत.

हल्लीं मुंबईतील व्यापार कसा झपाट्यानें वाढत चालला आहे याचें अनुमान करायाचें असलें तर ह्या पुढील रकमा ताडून पहाव्या ह्मणजे समजेल. सन १८१४ त मुंबई बंदरांत बाहेरून ९,२६,९८० रुपयांचा माल आला आणि सन १८६२ मध्यें २१,८५,५६,७९७ रुपयांचा आला आणि २१,२९,९९,६०५ रुपयांचा बाहेर गेला. ह्या रकमे पैकीं एक तृतीयांश रुपयांच्या फक्त अफिणीच्या पेट्या बाहेर गेल्या. सन १७७८ त सर्व मालाच्या जकाती बद्दल तीसहजार, व तंबाखू, तपकीर, व गांजा यां बद्दल वीसहजार असुरप्या, मिळून एकंदर सुमारें २४,००० रुपये वसूल झाला. आणि सन १८६० मध्यें २,८५,१६,१४३ एवढे रुपये उत्पन्न झालें. सन १८५९ मध्यें मुंबई टापूंतील सर्व घरांचे व जमिनीचे मालकांस ५४,१३,४६५ रुपये उत्पन्न झालें. त्यावर सरकारास दर शेंकडयास ५ टक्यां प्रमाणें छाप्याबद्दल २,७०,६७३ रुपये वसूल झाला. आणि सन १८६० त घरांचें उत्पन्न ६१,१९,२१० रुपये आकारिल्या वरून सरकारास छाप्याबद्दल ३,५९,६०० रुपये वसूल झाला. या प्रमाणें सन १८५९ पेक्षां १८६० मध्यें ३५,००० रुपये उत्पन्न जाजती झाले. याचप्रमाणें दुसऱ्या सर्व गोष्टींत दरसाल उत्पन्न वाढत जातें. फक्त तंबाखू, तपकीर, व गांजा यांचें उत्पन्न सरकारास सालिना सुमारें दोन लक्ष रुपये होतें. सन १८६० त इराणांतून घोडे आले त्यांची किंमत १५,९९,०००; खजूर, बदाम, पिस्ते इत्यादि दुसरा मेवा ७,१७,३१५ रुपयांचा आला. मुंबई बंदरांत लहान मोठीं ७,५५६ जहाजें आलीं व मुंबई बंदरांतून ६,०६६ बाहेर गेलीं.

रेलवे कंपनीला लोखंडी सडकांपासून खर्च भागून अर्ध्या वर्षाची कमाई ३,६३,२९९-१२-११ एवढें द्रव्य झालें. एक आठवड्यांत मनुष्यांच्या

उतारा बद्दल, व जिनसांच्या नोराबद्दल सुमारें एकंदर रुपये ४८,००० होतात. त्या प्रमाणें रहदारी चालू झाल्यापासून दरमहा सुमारें दोन लक्ष रुपये उत्पन्न होतात.

हल्लीं या शहरांत मोठ मोठाल्या हवेल्या आणि पांच पांच व सहा सहा मजली चाळी ज्यां मध्यें पांच पन्नास कुटुंबें राहतात त्यां सुद्धां ह्या चिमकुल्या बेटांत १६,९४१ घरें आहेत. घरांवर छापा घेणें हा कर मुंबईमध्यें मुख्य कंपनी सरकाराच्या हुकुमानें सन १६८८ पासून सुरू झाला. फक्त वालुकेश्वरावरील लोकांचे स्थावर मिळकती पासून मालकांस प्रति वर्षीं १,५९,९६५ रुपये उत्पन्न होतात. सन १८०० पूर्वीं किल्ल्यांत व बाहेर कित्येक मोठ मोठाल्या हवेल्या लांकडाच्या होत्या.

सरकारांत नोंदलेल्या इंग्रज व एतद्देशीय गृहस्थांच्या चार व दोन चाकांच्या मिळून २,६६८ गाड्या आहेत. व भाडोत्री ५३२, व घोडे ३०,५०८ आहेत. बैलांचे बसावयाचे रेकडे ६४०, आणि माल व सामान नेण्याचे खटारे ६,५५१, मिळून सर्व गाड्या १०,३६१ आहेत. भाडोत्री व घरगुती मिळून पालख्या (मेणे) सुमारें ४०० आहेत. ह्या सर्वांच्या छाप्याबद्दल सरकारास दरसाल १,५६,७३० रुपये उत्पन्न होतात. या १८६० ठांतील रकमा.

दारू विकण्याचा हुकूम दिल्याबद्दल उत्पन्न ५९,९२२, शहराचा बंदोबस्त ठेवणाऱ्या मंडळीनें दारू विकण्याचे पट्टे दिले त्यांचें उत्पन्न.—७८५९.

लोकां करिता दवंडी पिटविल्या मुळें उत्पन्न झालें.—३,२०२

वजनें छापण्याची फी- ९३४.

खटाऱ्यांस टिकिटा मारण्या बद्दल १,६०८.

गाड्यांवर नंबर घालण्याची फी—१९१. हें १८६० ठांतील उत्पन्न

म्यूनिसिपाल कमिशनर, शहराच्या व्यवस्थापक मंडळीकडे शहराचा बंदोबस्त ठेवण्यास निरनिराळ्या सरकारी खात्यांतून दर तीन महिन्यांनीं या प्रमाणें द्रव्य येतें. सन १८६० जान्युआरी पासून मार्च अखेर पर्यंत पहिल्या तीन महिन्यांत ६,०९,०६३—१५—७ व एप्रील पासून जुलै ता० १७ पर्यंत ५,८२,३११—१४—३ इतक्या रकमा दाखल जहाल्या. आणि या सहा महिन्यांत

शहराची बरदास्त ठेवण्यास या मंडळीनें ७,२६,५६७–३–१० इतकें द्रव्य खर्चिलें.

सन १८६० मध्यें इंग्रज सरकारानें दोन नव्या बाबी चालू केल्या. एक पांच वर्षें पर्यंत चालू ठेवणार असें ह्या कायद्यांत दर्शविलें आहे. ऐवजे-च्या उत्पन्नांतून ज्यांचें उत्पन्न दोनशे रुपयांपासून पांचशें रुपयांच्या आंत असेल त्यांकडून दरशेकड्यास दोन रुपये आणि ज्याचें उत्पन्न पांचशें रु-पयांवर असेल त्यांनीं दरशेकड्यास चाररुपये दरसाल सरकारास द्यावे. ह्या इनकमटाक्सापासून सरकारास किती द्रव्य उत्पन्न होईल याचें अनुमान करवत नाहीं. परंतु आकार केला आहे त्या वरून मुंबईंत २०,००,००० रु-पये उत्पन्न होतील असें वाटतें. आणि कंपनी सरकाराचीं हिंदुस्थानांतील सर्व संस्थानें मिळून १,९१,००,००० इतके द्रव्य उत्पन्न होईल. याचा वसूल क-रायास सरकारास दरशेकड्यास आठदहा रुपये खर्च बसेल असें अनुमान करितात. परंतु दुसरी बाब स्ट्यांप आक्ट ह्मणून जी अक्टोबर महिन्याच्या प-हिले तारखे पासून अमलांत आली, तिचा कायदा असा आहे कीं, देवघेवा वि-षयीं कागदपत्राचा व्यवहार व हुंडी, चिटी चपाटी करायाची असली तर त्यांजवर दहां पासून पन्नास रुपयांस अर्धा आणा व शंभरांवर कितीही असेल यास एकएक आण्याचा छाप मारून त्याजवर आपली सही करावी, आणि मग देण्या घेण्याचा जो व्यवहार असेल तो करावा. खतपत्र, रिणकोधनकोचा व्यवहार असेल, तर दरशेकड्यास आठ आण्याचा छापील कागद सरकारा-तून घ्यावा आणि त्यावर खतपत्र जे काय असेल तें करावें. कोणी असें सां-गितलें कीं, मुंबईंतील सावकार वगैरे लोकांनीं पाहिल्याच दिवशीं ३५ ह-जार रुपयांचे छाप सरकारांतुन विकत घेतले. ह्या प्रमाणें ह्या करापासून ही या शहरांत सालिना सरकारास तीस चाळीस लक्ष रुपये उत्पन्न होतील असें अनुमान होतें. छापील कागद व छापे विकण्यासाठीं सरकारांतून कित्ये-कांस पट्टे मिळाले आहेत. यांणीं जागोजागीं दुकानें घातलीं आहेत आणि हे कागद व छापे विकीत असतात.

सन १८६१ पासून विसरा एक लैसेन्स टाक्स ह्मणून नवा कर चा-

लू केला होता. ज्याजवर इनकमटाक्स लागू पडत नाहीं त्यासच मात्र हा धारा लागू होता. जे कोणी साधारण धंदा रोजगार, कलाकौशल्य व हरएक प्रकारचें काम करून दोनशें रुपयांच्या आंत उत्पन्न करायास समर्थ आहेत त्यांजकडून जसें ज्याचें उत्पन्न असेल त्या प्रमाणें ३,२,१ रुपयांपर्यंत कर घ्यावा. हा कर पांच वर्षे पर्यंत राहील असें ह्या कायद्यांत दर्शविलें होते. परंतु एक वर्षाच्या अंतीं सन १८६२ त हा बंद केला.

प्राप्तीवरील कराविषयीं आर्या.

" करवरहापरदमनीं झालेलें सर्वकर्जफेडाया ॥
मागेंत्यालाजुलमी ह्मणणेंटाकाअशासुवेडाया ॥ १ ॥
रयतसुखीहस्तमुखी, राखायाश्रमविआपुलाकाय ॥
प्रभुजोतयातुह्मीऋण मुक्तकरायाझटूंनयेकाय ॥ २ ॥
द्याझटपटकरहटतट करण्याचाथाटकांउगीकरिता ॥
हरितांप्रभुचीसंप्रति आहेतुमचीपरंतुहेंकरिता ॥ ३ ॥

लोकहो हा उपदेश ध्यानांत ठेवून ज्या उत्कृष्ट पुष्ट व असंतुष्ट असें जें आरिष्ट नष्ट करण्यास कष्ट केले त्यास ऋणमुक्त करण्यासाठीं कर द्या ह्मणजे तुमची कृतज्ञता व राजनिष्ठा सरकारचे नजरेस येऊन तें तुमच्या सुखार्थ चिरकाल श्रम करील." वर्तमानदीपिका.

कर देण्याच्या आवश्यकतेविषयीं ज्ञानप्रसारकांतून हा पुढील मजकूर उतरून घेतला आहे.

आपणास जे कर सरकारास द्यावे लागतात त्यांविषयीं अज्ञानी लोकांमध्यें फारच गैरसमजूत असते. त्यांस असें वाटतें कीं, सरकार आपणापासून कर घेतें हा मोठा आपणावर जुलूम करितें. सरकारास जो आपण कर किंवा धारा देतों तो फुकट जातो. त्या बद्दल आपणास कांहीं मिळत नाहीं व तो न दिला तर सरकार मारील कुटील ह्मणून मात्र तो द्यावा. आपण सरकाराचें कांहीं लागत नाहीं. व सरकार हें आमच्या माथ्यावर एक त्रासदायक ओझें आहे. परंतु ही मोठी एक चूक आहे. सरकार ओझें व त्रास नव्हे इतकेंच नाहीं तर तें आवश्यक आहे. आणि जे कर आपण त्यांस देतों त्यांबद्दल त्यांपासून

त्या करांच्या किमतीहून अधिक लाभ आपणास होतो. ज्या देशांत मुळींच सरकार नाहीं अशांच्या स्थितीविषयी विचार केला असतां सरकार असण्याचा उपयोग आणि फायदा सहज ध्यानांत येईल. अरबस्थानातील कांहीं भागांत व आफ्रिकेंतील कांहीं देशात कोणीच बंदोबस्त राखणारा नाही. तेथें प्रत्येक मनुष्यास नेहमी हत्यारबंद राहावे लागते. कारण तेथे चोर व लुटारू लोक फार असतात. ते केव्हां येऊन आपणास लुटतील किंवा आपला प्राण घेतील याचा भरंवसा नसतो. असल्या देशात शेतकऱ्यास आपल्या शेताची लागवड करायास जावयाचें तर बरोबर एक दुसरा हत्यारबंद मनुष्य न्यावा लागतो. नाही तर चोर येऊन त्याच्या जवळचे बी घेऊन जातील. किंवा त्याचे बैल जबरदस्तीने नेतील. किंवा कदाचित् त्याचा प्राणही घेतील. येणेकरून एका मनुष्याच्या जागी दोन मनुष्ये लागतात. एक शेतांत खपण्यास व एक त्याच्या साठी चोराशी लढून त्याचे रक्षण करण्यास. इतके करून तरी तो अगदी निर्धास्त होतो असे नाही. कारण कधी कधीं लोक पुष्कळ येतात आणि शेतकरी व त्याचा रक्षक या दोघांस ही हटवून त्याचे सर्व सामान घेऊन जातात. न्यूझीलंड ह्मणून एक बेट आहे तेथील लोक पांच, चार एकत्र जमून उभ्याकड्यावर किंवा दुसऱ्या कोणत्या दुर्गमस्थळीं लहान खोपटे बाधितात. आणि त्याच्या सभोंवते सूळ मारितात. नाही तर दुसरे लोक येऊन त्यांस मारितील आणि लुटतील. इतके असूनही ते मारले व लुटले गेले असे पुष्कळदां घडतें. अशा देशांत नेहमी हाणामारी चालल्या असतात. स्वस्थता व सुख कोणास घटकाभरही नसतें. काम करण्यासही हजारों विघ्नें येतात. प्रत्येकास आपल्या मेहेनतीचें फळ आपणास मिळेलच व मिळाल्यावर ते आपणाजवळ राहील असा भरंवसा नसतो. किंबहुना बहुधा याचा उलट प्रकार घडण्याचा संभव असतो. ह्मणून उद्योग थोडाच घडतो. आणि लोकांस प्रपंचांतील सुखें प्राप्त होण्याची साधनें तर मुळींच नसतात. जमीन बहुतेक ओसाड पडलेली असती आणि देशांतील लोकसंख्या फार कमी असते. जे लोक थोडे सुधारलेले असतात त्यांचे अन्नवस्त्रा विषयीं फार हाल असतात. जे लोक

अगदीं रानटी असतात त्या सर्वांची या प्रमाणेंच अवस्था असते. या सर्व आपत्तींचें कारण त्या देशांत मनुष्याचें ज्ञान आणि मालमत्ता निर्भय नसतात हेंच होय.

तर देशांत बंदोबस्त राखून लोकांचे प्राण आणि मालमत्ता सुरक्षितकरण्यां-चा उपाय सरकार हेंच होय. सरकार ह्मणजे जे कोणी लोकांमध्यें व्यवस्था राखून परशत्रू पासून व परस्परां पासून त्यांचें रक्षण करितात तें. हें काम त्यांच्या हातानें होणें तर लोकांवर त्यांचा कांहीं अधिकार किंवा अमल चालला पाहिजे हें उघडच आहे. सरकारचा मुख्य धर्म प्रजांचें रक्षण करावें हाच आणि यावरूनच संस्कृत भाषेत "भूपति नृपति" अशीं अभिधानें राजास दिलें-लीं आहेत. यावरून सरकारचा धर्म काय हे आपल्या लोकांस फार पुरातन काळींच किती बराबर समजलें होतें, हें आपणास कळतें. परंतु अरेरे! अर्वा-चीन काळच्या हिंदुराजांस या गोष्टीचा कसा अगदी विसर पडून गेला!

हें आपलें काम बजाविण्याकरितां सरकार मनुष्यें चाकरीस (फौज व कोठें कोठें आरमार) ठेवून तें आपल्या लोकांचें परशत्रूपासून रक्षण क-रितें; आणि पोलीस न्यायाधीश ठेवून परस्परांपासून व चोर चिरटा पासून त्यांचें रक्षण करितें. व दुसरे ही पुष्कळ कामदार त्यास नेमावे लागतात.

या सर्व माणसांस द्यावयास जो पैका पाहिजे तो सरकार लोकांपासून घेतें. आणि नीटच आहे की, जापेक्षा हीं मनुष्ये लोकांच्या बऱ्याकरितां ठें-वलेलीं असतात त्यापेक्षां त्यांच्या खर्चाचा पैका लोकांनी द्यावा. या बद्दल रय-तलोक सरकारास कर आणि जमिनींवर धारा देतात.

यांत आपण कांहीं अधिक करीत नाही, सरकार जी आपली चाकरी बजावतें —रक्षण करितें— ती बद्दल आपण त्यास कराच्या व धाऱ्यांच्या रूपानें पैका देतों. आपण कोणा मनुष्यापासून कांही चाकरी किंवा जिन्नस घेऊन जसा त्यास पैका देतों त्या प्रमाणेंच हें होतें. हा पैका आपण सर्वांनी सरकारास दिला नाहीं आणि त्यापासून आपलें रक्षण करून घेतलें नाहीं तर वर सांगितलेल्या रानटी देशांत जसा प्रत्येक शेतकरी आपल्या रक्षणासाठीं एक शिपाई ठेवितो तसेंच

आपणांतील हर एकास करावें लागेल आणि हें आपणास केवढें त्रासदायक व खर्चाचें काम होईल बरें. आपल्या मेहेनतीपैकीं अर्धी मेहेनत आपल्या रक्षणाच्या खर्चाकडेस जाईल; ह्मणजे हल्लीं जें आपण सरकारास देतों त्याहून फारच अधिक. आणि पुनः हें संरक्षण किती अपुरें व अशाश्वत होईल याचें अनुमान वर सांगितलेल्या जंगली लोकांचे स्थितीवरून आपण करावें. ही गोष्ट खरी आहे की, सर्व राजे आपल्या प्रजांचें रक्षण सारिखें करितात असें नाहीं. कितीएक राजे इतके दुष्ट असतात कीं ते लोकांचें पालन करण्याबद्दल त्यांस नागवतात व कांहीं कारणावांचून हजारो माणसांचे प्राण घेतात. तरी हे राजे राजा नसण्यापेक्षां पुष्कळ बरे. जें अगदीं पराकाष्ठेचें वाईट सरकार पृथ्वीवर होऊन गेलें असेल किंवा आपणाच्यानें ज्याची कल्पना करवेल तें मुळींच सरकार नसण्यापेक्षां हजारपट चांगलें. अशा सरकारचे लोक जरी फारच कमी सुरक्षित असले तरी ज्या देशांत कोणतेंच सरकार नाहीं त्यांतील लोकांपेक्षां ते अधिक सुरक्षित होत. तसेंच कित्येक सरकारें आपल्या लोकांच्या रक्षणार्थ जितका पैका खर्चितात त्याहून अधिक पैका त्यां पासून घेतात. आणि वाईट रीतीनें त्याचा खर्च करितात. तरी सरकार नसलें तर प्रत्येक मनुष्यास स्वतः रक्षणार्थ जो खर्च पडेल त्याहून प्रत्येकापासून तीं फारच कमी घेतात. या सरकारच्या अमलांत जर प्रत्येकास आपल्या रक्षणा बद्दल आपल्या मेहनतीच्या फळाचा पंचमांश सरकारास द्यावा लागला तर जेथें मुळीं सरकारच नाहीं तेथें त्यास (पूर्वीं सांगितल्या प्रमाणें) याच्या अडीचपट ह्मणजे आपल्या मेहनतीचा अर्ध भाग आपल्या रक्षणार्थ खर्चावा लागेल. सरकार वाईट असल्यामुळें जरी लोकांस फारच दुःख व हानि होत असली, तरी सरकार नसलें ह्मणजे त्यांस जीं दुःखे होतील त्यांशीं ताडून पाहिलीं तर हीं कांहींच नाहींत.

तर आतां जे लोक सरकारास पैका द्यावा लागतो ह्मणून कुरकुर करितात, त्यांनीं पहावें कीं, सरकार आपणास किती आवश्यक व उपयोगी आहेतें. व जे कर सरकार आपणापासून घेतें त्यांबद्दल तें आपली चाकरी बजावतें. ही चाकरी त्यानें न बजाविली तर आपलें वास्तव्य देशांत कसें होईल. की-

रांस व दुष्टांस पकडण्यास पोलिस अमलदार व त्यांचा न्याय करण्यास व यांस दंड करण्यास न्यायाधीश नसले तर लागल्याच गांवांत हाणामारी आणि लुटालुटी होऊं लागतील. देशास राखण्यास आरमार व सैन्य नसलें तर परशत्रु येऊन देशाची नासाडी करितील. याजकरितां आपण रयत लोकांनीं हे कर सरकारास देण्यास कुरकुर करूंनये. ते आपल्या बऱ्याच करितां आहेत. आपण जो पैका सरकारास देतों त्याचा तें योग्य व्यय करितें किंवा नाहीं याची लोकांनीं चौकशी करावी आणि योग्य व्यय करीत नसलें तर (होण्याजोगें असल्यास) या बद्दल भांडावें. असे करण्यास रयतेस पूर्ण अधिकार आहे. परंतु इतकें करण्यास लोकांचे आंगीं शहाणपण, हिम्मत, व देशप्रीति हीं असलीं पाहिजेत. भलत्याच लोकांकडून हें व्हावयाचे नाहीं. युरोप खंडांत ज्या देशांतील लोकांमध्यें हे गुण आहेत ते असेंच करितात.

कित्येक सरकारें रयतेपासून अधिक कर घेतात. कित्येक उणे घेतात. परंतु जीं सरकारें अधिक कर घेतात तीं जीं कमी घेतात त्यांहून चांगलींच किंवा जे लोक अधिक कर देतात, ते भिकारी होतात असें ह्मणवत नाहीं. जसजसें सरकार लोकांचें चांगल्या रीतीनें रक्षण करितें, देशामध्यें चांगला बंदोबस्त ठेवितें व प्रजांचे रक्षणाकडे अधिक लक्ष देतें तसतसा त्याचा अधिक खर्च वाढतो. आणि असेंच भिन्नभिन्न सरकाराचेंही आहे. हिंदुस्थानांत इंग्लंडांतील वस्तीच्या पांचपट वस्ती आहे. परंतु हिंदुस्थानांत वसूल होतो त्याच्या दुप्पट इंग्लंडांत होतो. यावरून हिंदुस्थानांत दरमनुष्यास जो धारा किंवा कर द्यावा लागतो त्याच्या दसपट इंग्लंडांत दर एकास पडत असावा. परंतु यावरून इंग्लंडचें सरकार हिंदुस्थानाच्या सरकाराहून वाईट किंवा तो देश या देशाहून गरीब आहे, असें कोणाच्यानें ह्मणवणार नाहीं. उलटें तें सरकार आपल्या एथील सरकाराहून चांगलें आहे. व तो देश या देशाहून हजारपट धनवान् आहे, यांत संशय नाहीं. तेथील लोकांमध्यें व्यापार, कला कौशल्यें इत्यादि उद्योग फार ह्मणून त्यांच्या रक्षणार्थ सरकारास अधिक मनुष्यें चाकरीस ठेवावीं लागतात. व लोकही मोठे उद्योगी ह्मणून एवढे कर देण्यास समर्थ होतात. तसेच पूर्वीं आपल्या मराठी अमलामध्यें जे

कर आपणास द्यावे लागत असत त्यांहून हल्लीं आपण इंग्रज सरकारास देतों हे कदाचित् अधिक असतील. परंतु पूर्वीं आतांपेक्षां माणसांचे प्राण व मालमत्ता हीं फार कमी सुरक्षित होतीं हें सर्वांस कबूल केलें पाहिजे. पूर्वीं अंदाधुंदी व दरवडे हीं फार असत, त्यांत हजारो माणसांचे प्राण व धन धान्य यांचा नाश होत असे. परंतु आतां तसें नाहीं. तसेंच सरकार लोकांच्या विद्येकडेस वगैरे बरेंच लक्ष देतें. असें पूर्वींचीं सरकारें करीत नसत. तेव्हां सहजच या सरकारास आपलें काम चालविण्यास अधिक पैका पाहिजे. आतां हिंदुस्थानांतील इंग्रज सरकाराचे कामदारांचे पगार फारच मोठे आहेत. असे मोठे पगार दुसऱ्या कोणत्या देशांत नसतील. आणि ह्या पगाराचा बहुतेक पैका या देशांतून बाहेर जातो हा एक आपणाला तोटा होय. परंतु यांत इंग्रज सरकारचा दोष विशेष आहे असें नाहीं. हे कामदार परदेशस्थ असून फार दुरून एथें येतात, आणि रोजगार करून स्वदेशीं परत जातात, हें याचें कारण आहे. इंग्रज लोक या देशांत प्रवाशां प्रमाणें असल्यामुळें हें असें होतें, यास सरकारचा कांहीं उपाय नाहीं. आमचे लोक मोठ मोठीं कामें करण्यास लायक होत तां पर्यंत हा प्रकार असाच ठेवणें सरकारास भाग आहे.

हल्लींच्या तीनही नव्याधाऱ्यांचें ओझें आह्मा लोकांवर येऊन पडण्यास आमचेच लोक कारण. जर सन १८५८ तील बंड झालें नसतें तर हे कर आमच्या स्वप्नीं देखील दृष्टीस पडले नसते. यावरून मनुष्य बहुतेक दुःखें आपल्या अविचारामुळेंच भोगितो असें जें ज्ञानी मनुष्यांचें ह्मणणें आहे तें शब्दशः खरें आहे असें ह्मटलें पाहिजे.

सन१८६२ त सरकारानें नोटींचें नाणें चालू केलें. ह्या नोटी दहा, वीस, पन्नास, शंभर, पांचशें, आणि हजार रुपयांच्या अशा आहेत. ह्या विलायतेंत छापून आणिल्या आहेत. पूर्वीं नोटी ह्मटल्या ह्मणजे ब्यांकेकडूनच चालत असत. आणि यां बद्दल ब्यांकेस लाखो रुपये मोबदला करायास सांपडत. ते आतां सरकारांत गेले. मुंबई, कलकत्ता, आणि मद्रास हे तीनही इलाखे मिळून चार कोटी दहालक्ष रुपयांच्या नोटी सरकारानें चालू केल्या आहेत. ह्या

शाहाजोग चिटी सारिख्या असून इंग्रज सरकारच्या बावठ्याखाल सर्वत्र नकद नाण्यासारख्या चालतात. सन १८६२ पासून ह्या नोटींची व सर्व मुंबईतील खजिन्याची वाहिवाट सरकारानें मुंबई ब्यांकेच्या स्वाधीन केली आहे.

सन १८५९—६० त सरकारास मुंबई इलाख्याचें सर्व उत्पन्न ७,२७,७६, ६४० रुपये झालें. आणि ९,५०,९६,११० रु० खर्चझाला. यावरून त्यासालीं सरकारास २,२३,१९,४७० रुपयांची खूट आली. अशी प्रतिवर्षीं खूट येऊं लागल्यामुळेंच सरकारास हे नवेनवे कर काढणें प्राप्तझालें.

सन १८६१—६२ सालीं एकावर्षांत मुंबई इलाख्यांत सिंध, नागपूर, मेवाड, बडोदें हींधरून प्राप्तीवरील कर व छाप्यां (स्टांप) बद्दल सरकारास जें उत्पन्न झालें तें येणेप्रमाणें.

प्राप्तीवरीलकर . . . . रु० ४२,२५,१०८
स्टांप. . . . . रु० २९,४५,६८६.

मीठ, तंबाखू, अफीण व सर्व प्रकारच्या दुसऱ्या मालाच्या जकातीबद्दल वसूल ३,७८,९७,२५९ रुपये झाला. आणि या खात्यावद्दल खर्च १३,५९,२३६ रुपये बसला. सन १८६२ त फक्त मुंबई शहरातच मागील वर्षापेक्षां सुमारें आठदहा कोटी रुपयाचा व्यापार जाजती झाला. याप्रमाणें या शहरांत प्रतिवर्षीं व्यापाराची धांव वाढतच जात्ये.

दिवाणी, लष्करी, आणि दुसऱ्या खात्यांचीं कामें चालविण्यासाठीं मुंबईंत सुमारें १३७ लहान मोठीं हपिसें आहेत. त्यांत बहुतकरून सनदी इंग्रज कामगार लोक अमलदार असतात. व त्यांच्या हाताखालीं इंग्रेजी शिकलेले कारकून व कारभारी दहारुपये दरमहा पासून आठशें रुपये दरमहा मुशारा मिळणारे सुमारें ५,००० आहेत. यांत ब्राह्मण, शेणवी, परभू, सुतार, वाणी, पारशी व दुसऱ्या सर्व जातींचे लोक असतात. हपिसांतील सर्व कामें इंग्रजी लिपींत व भाषेंत चालतात.

इंग्रजाचें एथें आगमन झाल्यापासून व्यापाराची ईर्षा, विद्येचा प्रसार, ज्ञानाची अभिरुचि, औदार्याची इच्छा, व धर्म करण्याची वासना हीं सर्व उत्पन्न झालीं.